

A MAGYAR BAROKK IRODALOM KIALAKULÁSA*

(Első közlemény)

Új stílus nem keletkezik új tartalom, új művészi, írói magatartás nélkül. Megjelenhetnek új stíluslemek már a korábbi világnézetet képviselő alkotásokban is, előkészítve egy nagyarányú stílusváltást, de ezek rendszerének, vagyis magának a stílusnak a kialakulásához az új mondanivaló stílus teremtető ereje nélkülözhetetlen. Ezért eleve tévesek voltak azok a kísérletek, melyek a magyar irodalmi barokk kezdeteit Rimay János, sőt már Balassi Bálint költészetében keresték, hiszen mindketten, s ugyanígy kortársaik nagy többsége is, még a reneszánsz humanista világnézetét és művészi ízlését képviselik. Balassi munkássága egyenesen a magyar reneszánsz tetőpontját jelenti, Rimay pedig a későhumanizmus dekadenciába hajló újstoikus irányának a híve. A Rimaynál megjelenő barokknak vélt stíluslemek pedig csak a későreneszánsz manierizmusának a megnyilvánulásai.

A magyar barokk keletkezését a reneszánsz és reformáció századával szemben gyökeresen új ideológiát képviselő irányzattal, mozgalommal — azaz a jezsuiták vezette ellenreformációval összefüggésben lehet csak megvilágítani. Nem azért, mintha a barokk az ellenreformáció vagy a jezsuiták stílusa volna. Egy egyetemes stílus hordozója sohasem egy mozgalom vagy intézmény, hanem mindig egy osztály — pontosabban: egy osztály, fejlődésének gazdaságilag és társadalmilag meghatározott egyik szakaszában. Óriási jelentősége van azonban azoknak a csoportoknak és intézményeknek, melyek az osztályérdekeknek legmegfelelőbb világnézetet képviselik, s propagandáját vállalják, mivel a fejlődésének új szakaszába lépő osztály csak lassan ébred új érdekeinek tudatára, s gondolkodása, életformája, ízlése és műveltsége csak fokozatosan idomul az új helyzet szabta követelményekhez. Ma már vitathatatlan és bizonyításra nem szoruló tény, hogy a barokk művészet és irodalom az európai feudális erőknél a XVI. század második felében kibontakozó nagyarányú újraerősödésével van kapcsolatban, s hogy a feudáliszmus e korszerűsítési folyamatának, e refeudalizálódásnak egyik legfőbb és legkövetkezetesebb elősegítője és ideológiai támasza a tridentinummal megújuló katolikus egyház és rohamcsapata a jezsuita rend. *Ezért* kell a barokk

* A nemzetközi barokk-szakirodalomról, valamint a magyar barokk irodalom kutatásáról rövid áttekintést adnak ANGYAL ENDRE tájékoztatói: *Der Werdegang der internationalen Barockforschung. Forschungen und Fortschritte.* 1954, 377—83.; *Barockforschung und ungarische Literaturgeschichte.* ActaLitt 1957, 243—9. Cikkjei megbízható ismertetések, de az értékeléstől és a bírálattól tartózkodnak. Ez utóbbi tekintetben máig TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF másfél évtizedes kis barokk cikke (*Realizmus és irodalomtörténet.* Bp. 1946. 11—6.) nyújtja a legfőbbet, határozottan állásfoglalva a korábbi barokk-kutatás tévelygéseivel szemben. — Mivel tanulmányom nem általában a magyar barokk irodalmát, hanem csak annak kialakulási folyamatát tárgyalja, a külföldi és hazai szakirodalom valamennyi jelentős alkotásának felsorolását mellőzöm, s a jegyzetekben csak azokra a művekre hivatkozom, melyekből adatokat, vagy szempontokat merítettem. — A magyar barokk irodalom kezdeteinek, kialakulásának kérdésével összefoglaló igénnyel mindössze két tanulmány foglalkozik: KARDOS TIBOR: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. *Magyarságtud.* 1942, 63—93. és KOLTAY-KASTNER JENŐ: A magyar irodalmi barokk. *BpSz* 1944, 802, 803. sz.

kezdetének vizsgálatakor a magyar ellenreformációból, a jezsuiták magyarországi működéséből kiindulunk.

Az új irányzat ideológiájának megjelenése azonban nem jár együtt az új stílus azonnali megteremtésével. Az új tartalom eleinte a régi formákban jelentkezik, s csak fokozatosan alakítja ki saját adekvát stílusát: az ellenreformációt hirdető korai irodalmi alkotások sem viselik még magukon az új barokk stílus jegyeit. Ez arra indított egyes kutatókat, hogy az ellenreformációt a barokkal összekapcsoló hagyományos Weisbach-féle állásponttal szemben, a mozgalom stílusmegfelelőjét a manierizmusban lássák, vagy pedig — mint Wylie Sypher — a manierizmust és a barokkot az ellenreformáció két időben egymást felváltó stílusperiódusának tekintsék.¹ Sokkal helyesebb a társadalmi összefüggéseknek is figyelmet szentelő Arnold Hauser álláspontja, aki — nem tagadva, hogy az ellenreformáció tanításai először a tridenti zsinat idején Itáliában uralkodó manierista formákban jelentkeznek — hangsúlyozza, hogy a túlzottan intellektuális manierista művészet, mely csak egy szűk értelmiségi réteghez tudott szólni, az ellenreformáció művészi feladatait nem oldhatta meg. „Az ellenreformáció művészi programja, — írja — a katolicizmusnak a művészet által való propagálása a szélesebb néptömegek körében: csak a barokk révén valósult meg.”²

Reneszánsz és barokk elhatárolásánál tehát két egyidejű tendenciának lehetünk tanúi. Egyrészt a válságba jutó régi világnézet keres új formai megoldásokat, miként azt magyar vonatkozásban a XVII. század eleji stoicizmus és manierizmus vizsgálatánál láttuk;³ másrészt a régi formák között is előretör már az új világnézet és mondanivaló. A barokk megjelenéséről akkor beszélhetünk, amikor az új ideológia és tartalom a fokozatosan felhalmozódó új formai, stílusi elemek együttesén át jut kifejezésre. Megállapítani, hogy az ellenreformáció irodalmi fejlődésében mikor, hol, milyen művekben jelenik meg — immár teljes fegyverzetben — az új stílus: ez az alábbi tanulmány egyik célja.

Másik célkitűzésünk a magyar barokk osztálybázisának közelebbi vizsgálata lesz; a barokk alapját képező refeedalizálódási folyamat ugyanis országoként igen különböző. Sőt van ezen a téren egy alapvető eltérés a nyugat- és kelet-európai fejlődés között, melyet állandóan szem előtt kell tartanunk. Nyugaton a feudalizmus utolsó általános reakciója a polgárság nagy reneszánszkori előretörését vetette vissza. A XVI. században megerősödtek a feudális osztályok, sőt a polgárság felső rétege, mely eredetileg a reneszánsz műveltséget kialakította, s annak legfőbb hordozója volt, maga is feudalizálódott, földbirtokot, nemességet szerzett. A nyugat-európai országokban egy alapjaiban és gyökerében polgári jellegű reneszánsz műveltséget az alapjaiban és gyökerében feudális barokk kultúra váltotta fel. A kelet-európai országokban azonban — az itáliaihoz, németalföldihez, némethez hasonló polgárság nem lévén — a fejlődés másképp alakult. Volt ugyan Magyarországon is, Lengyelországon is polgári reneszánsz, a magyar reformáció irodalma is azt jelzi, hogy a polgári erők a fejletlenebb körülmények ellenére is mind társadalmi, mind politikai, mind pedig művelődési és irodalmi téren történetformáló erőként jelentkeztek, mégis a körülmények Magyarországon — a középkori magyar királyság összeomlásával járó nagy megrázkódtatás ellenére is — változatlanul a feudális erőknek kedveztek; ezek hatalmi túlsúlya, ha néha meg is ingott, sértetlen maradt. A reneszánsz és humanizmus osztálybázisa ezért — eredetileg polgári tartalmuk ellenére is — elsősorban a feudális uralkodó osztály, közelebről a főnemesség lett Magyarországon. A reneszánsz és barokk egymást követő korszakaiban tehát nem két osztály ellentéte, hanem az ugyanazon osztály fejlődésének két fázisában levő különbség jut nálunk kifejezésre.

¹ W. SYPHER: Four stages of renaissance style. Garden City, N. Y. 1956. 105—6.

² A. HAUSER: Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. München 1953. I. 406—7. „Das künstlerische Programm der Antireformation, die Propagierung des Katholizismus durch die Kunst in den breiteren Massen des Volkes, wird aber erst vom Barock durchgeführt”.

³ KLÁNYI ZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus). It 1960. 1. szám.

Magyarországon az ellenreformáció első lépései Nagyszombat városának és Oláh Miklós érseknek a nevéhez fűződnek. Az esztergomi érsekség és káptalan a török elől ebbe a nyugati határszéli városba húzódott, s itt, az 1550-es évek végén kezdte meg Erasmus hajdani barátja a katolikus egyház romlásának megállítását. Hiába próbálta azonban a jezsuitákat tartósan megtelepíteni, a reformáció előretörése tovább tartott, 1573-tól egy negyedszázadig az érseki szék betöltésére sem került sor, s Bornemisza Péter már magában Nagyszombatban, az ispotály templom szószékéről támadta a pápa megfoglyatkozott magyar híveit. Oláh Miklós szervezeti intézkedései mégis lassan meghozták gyümölcsüket: a Nagyszombatba menekült esztergomi káptalan, s az irányítása alatt működő iskola körül Telegdi Miklós (1535—1586) nagyprépostból, Monoszlóy András (1552—1601) kanonokból és az esztergomi egyházmegye ügyészből, Pécsi Lukácsból kialakult egy kis írói csoport, mely irodalmi téren is megvetette az ellenreformáció alapjait, megkezdte a polémiát a győzelmes protestantizmussal, s gondoskodni igyekezett a katolikus hitéletet erősítő magyar nyelvű könyvek írásáról és kiadásáról.⁴ Telegdi megteremtette irodalmi munkásságuk egyik létfeltételét, a nagyszombati nyomdát (1577) is, s ennek az egyetlen katolikus kézben levő nyomdának kezdetben korrektora, s később is egyik irányítója Pécsi Lukács lett.

Könyveik ellenreformációs tendenciája és tartalma ellenére, műveltségük még szorosan a humanizmusban gyökerezik, s írásaik is a humanista litteratúra külsőséges jegyeit viselik magukon. Sőt vannak kimondottan humanista célzatú munkáik is, mint Pécsi Lukács Ranzanus-kiadása (1579), vagy Telegdinek Mossóczi Zakariás nyitrai püspökkel együtt szerkesztett hazai *Corpus Juris*-a, a Szent István óta hozott magyar törvények első rendszeres gyűjteménye (*Decreta Constitutiones et Articuli*... 1584). Mindhármukat, de különösen Telegdit és Monoszlóyt nagy humanista errudáció jellemzi. Lehetőleg mindig forrásokra hivatkoznak kínos pontossággal, idézeteik lelőhelyeit nem mulasztják el megjelölni; Telegdi néha rápirít nagy ellenfelére, Bornemisza Péterre is, annak pontatlan filológiai hivatkozásai miatt. Latin nyelvű hitvitázó munkájában (*Brevis ac catholica confutatio*... 1593) Monoszlóy klasszikus humanista latinsággal ír, s magyar nyelvű művei latin előszavaiban is mindig megcsillogtatja a humanista stílusban és retorikában való jártasságát. A humanista külsőségek megtartását jelzik a könyvek elé írt latin ajánló versek is, így Telegdi prédikációi előtt Monoszlóy és Pécsi verse, Monoszlóy műveinek élén pedig a Pécsi Lukácséi.

A reneszánsz és reformáció korához kapcsolja műveiket a külsőségeken túl számos tartalmi tényező is. Telegdi prédikációira nemcsak a logikai tisztaságra törekvő ciceroi stílushagyomány és a protestáns posztillák racionális jellege nyomja rá bélyegét, de gyakran tematikájuk is azonos a reformációit hirdető prédikátorokéval. Találón mondoma róluk Telegdi monográfusa, hogy azok „reformátor-prédikációk katolikus tartalommal”.⁵ A magyar ellenreformáció első írói kerülnek az olyan elemeket, melyek a protestáns hallgatót vagy olvasót elriasztanák, melyek érvelésüket eleve kompromittálnák. Mellőzik ezért a szentek példáira, Máriára, a pápák bulláira, a zsinatok határozataira való hivatkozásokat, s beszédeikben és vitairataikban lehetőleg csak a Bibliára és az egyházatyákra támaszkodnak. Kifőnőben ismerik és gyümölcsöztetik a humanisták és protestánsok által egyaránt megbecsült patrisztikát, különösen Szent Ágoston műveit, aki Telegdi, Monoszlóy és Pécsi legkedveltebb auktora. Telegdinek még a stílusán, képein is felismerni vélik Ágoston hatását; Monoszlóy lépten-nyomon idézi, hosszabb részleteket fordít műveiből, *De gratia ac libero hominis arbitrio* című

⁴ Vö. BRAUNECKER M. MARGIT: Nagyszombat mint irodalmi központ. Bp. 1933.; RÓNAY GYÖRGY: Az ellenreformáció kezdetei. Magyar Kultúra, 1935, I, 110—5.; Uő. Telegdi Miklós. Magyar Kultúra 1935. II, 176—81.; Uő. Szűzek koszorúja. Bp. 1936.; Uő. Pázmány magyar elődei. Theologia 1936. 50—5.; Uő. Monoszlói András. Theologia 1937, 161—72.; FÉNYI ANDRÁS: Telegdi Miklós. Bp. 1939.; PEISCH ALAJOS: Monoszlói András. Bp. 1941.

⁵ FÉNYI i. m. 27.

könyvében (1600) pedig az ő érvelését veszi alapul; végül Pécsi Lukács Szent Ágoston imádságait fordítja le és adja ki 1591-ben. Ez az Augustinus-kultusz még a fiatal Pázmányra is jellemző, aki *Imádságoskönyv*-ében — magyar elődeihez kapcsolódva — az erősen értelmi színezetű ágostoni elmélkedések hagyományát követi.

A magyar ellenreformáció kezdeti irodalmi tevékenysége tehát még erősen a humanizmus és a reformáció írói gyakorlatának a jegyeit viseli magán, nemhogy a barokk, de még a manierizmus stíuselemeit is alig fedezhetjük fel benne. Ez utóbbiakra példát jóformán csak Pécsi Lukács egyik érdekes művében, Lucas Martini katolikus német író *Ehrenkrantzleinjének* (1581) fordításában láthatunk, mely *Az keresztényen szüzeknek tisztességes koszorója* címen 1591-ben jelent meg. Ez a pedagógiai célzatú könyv, a reneszánsz antikizáló koszorú-kultuszát a későközépkor virágszimbolikájával társítva, nevelési tanácsait gyakran a manierista irodalomra oly jellemző emblematikus, rejtvénytyszerű okoskodással adja elő.

A magyar ellenreformátor-írók XVI. századi csoportja stílus tekintetében újat még nem hozhatott, kénytelen volt kortársai írásmódjához, formáihoz igazodni. Nem volt még kellő kapcsolatuk az ellenreformáció harcos nemzetközi szervezetével, a jezsuita-renddel sem, s így a barokk irodalmiság kialakításában oly nagy szerepet játszó új módszereket és eszközöket is nélkülözték. Telegdi és köre nem is rokonszenvezett a jezsuitákkal. Első nagyszombati vendégszereplésük részben az esztergomi káptalannal és személyesen Telegdivel való ellentéteik miatt volt oly rövid életű. A barokk irodalom magyarországi kezdeteire csak akkor fog sor kerülni, amikor az ellenreformáció irányításában a jezsuiták veszik át a vezető szerepet.

A jezsuiták állandó magyarországi megtelepedésére csak több mint félévszázados kísérletezés után került sor.⁶ Először Oláh Miklós közreműködésével alapítottak kollégiumot Nagyszombatban (1561), ez azonban hat év után feloszlott. A következő évtized végén Erdélyben jelentek meg Báthory István, akkor már lengyel király támogatásával. Kolozsvárott 1581-ben kollégiumot szerveztek, 1582-től kezdve már Váradon is működött missziójuk, a következő évben pedig Gyulafehérváron is kisebb kollégium létesült. A katolikus fejedelmi család pártfogása kedvező feltételeket biztosított a protestáns Erdélyben működő jezsuiták számára, akik kolozsvári kollégiumukat hamarosan virágzó és a protestáns vallású nemesekre is nagy vonzerőt gyakorló főiskolává fejlesztették.⁷ Része volt ebben Antonio Possevinonak, a jezsuita rend egyik vezető diplomatájának, aki személyesen jött Erdélybe 1583-ban, s itt nemcsak a szervező munkában segített, de az erdélyi politikai és vallásügyi helyzetet tanulmányozva később több munkájában polémiát folytatott az antitrinitáriusokkal, *Transylvania* címen pedig Erdély történetét is megírta.⁸ E szerencsés kezdet ellenére a jezsuiták erdélyi működése sem volt zavartalan, mert az 1588. évi megyesi országgyűlésen a protestáns rendek kiterőszakolták száműzésüket. Báthory Zsigmond ugyan 1595-ben a megyesi végzést eltörölte, de a Kolozsvárt, Gyulafehérvárt és Váradon újra megtelepült jezsuiták tevékenysége most sem lett hosszú életű. 1603-ban katasztrófális csapás érte őket: a Székely Mózes csapatai előtt meghódolt Kolozsvár polgársága és a városi nép — kifejezésre juttatva a tömegek álláspontját — a jezsuita főiskolát meghoghata, azt földig lerombolta és a jezsuitákat a városból kiűzte. A gyulafehérvári rendházban egy ideig még megmaradhattak ugyan, de 1606-ban Bocskay száműzte, 1607 júniusában pedig a kolozsvári országgyűlés végleg kitiltotta őket Erdélyből.

A királyi országrészen Draskovich György kalocsei érsek tett újabb kísérletet a jezsuiták behozatalára. Sikerült elérnie, hogy Rudolf király 1586-ban a turóci prépostság

⁶ Az erről szóló összefoglaló munkák: VELICS ANTAL: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Bp. 1912.; MESZLÉNYI ANTAL: A magyar jezsuiták a XVI. században. Bp. 1931. — valamint: FRANKL VILMOS: Pázmány Péter és kora. Bp. 1868—72.; IPOLYI ARNOLD: Veres-marti Mihály élete és munkái. Bp. 1875.

⁷ VERES ENDRE: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. EM 1906, 169—93, 249—63, 342—86.

⁸ TIMÁR KÁLMÁN: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. ItK 1930, 161—4.

znióváraljai és sellyei birtokait a jezsuitáknak adományozza azzal a kötelezettséggel, hogy kollégiumot alapítsanak. Rövidesen mindkét helyen rendház alakult, s 1593-ban Váralján megnyílt a gimnázium is. 1598-ban a kollégiumot a kedvezőbb fekvésű Sellyére helyezték át, ahol oly gyors virágzásnak indult, hogy 1601-ben Dobokay Sándor rektor vezetése alatt már 14 jezsuitát és mintegy 400 bentlakó tanulót számlált falai között. Bocskay szabadságharca során, a hajdú csapatok támadása azonban Znióváraljáról és Sellyéről egyaránt menekülésre kényszerítette a jezsuitákat, rendházaik a kolozsvári főiskola sorsára jutottak. A bécsi béke a rend Magyarországról való kitiltását is magában foglalta, s az 1608. évi pozsonyi országgyűlés ezt a végzést is törvénybeiktatta.

Ezzel lezárult a jezsuiták magyarországi történetének első fejezete. A tömegek, amikor mód nyílt véleményük nyilvánítására, határozottan a jezsuiták ellen foglaltak állást. Bár cselekvésüket főként a vallási indulat fűtötte, valójában a népnek a feudális reakció előőrseire mért — igaz, hogy csak átmeneti — csapásáról volt szó.

Működésük első korszakában a jezsuiták számottevő magyar irodalmi tevékenységet még nem fejtettek ki. Részben mert többségük eleinte idegen származású volt: Nagyszombatban főként németek, Erdélyben inkább lengyelek, részben pedig mert a szervezési feladatok és a zaklatott körülmények közepette erre nem is nagyon volt módjuk. A XVI. századból közülük egyedül Szántó István (1541—1612) irodalmi munkásságáról van tudomásunk.⁹ Szántó a magyar jezsuiták első nemzedékének legjelentősebb alakja, akinek nagy szerepe volt a magyar ellenreformáció előkészítésében. Az ő buzgólkodásának eredménye volt 1578-ban a római Collegium Hungaricum alapítása, mely rövidesen a Collegium Germanicummal egyesülve, az újjászerveződő magyar katolicizmus papjai számára lehetővé tette, hogy a barokk Rómában képezzék magukat. Ő nyerte meg Báthori Istvánt a jezsuiták hívéül, s kezdeményező, majd vezető szerepet játszott a jezsuiták erdélyi működésében. Művei közül csak kevés jutott korunkra, nagy részük 1605-ben a znióváraljai rendház feldúlásakor pusztult el. Az ismert munkák mind latin nyelvűek: hitvitázó iratok, valamint a kéziratban maradt *Confutatio Alcorani*, a reformáció magyarországi és erdélyi elterjedéséről szóló *Brevis et succinta descriptio*, valamint a *Historia collegiorum Societatis Jesu in Transylvania*. Tudunk azonban magyar nyelvű irodalmi terveiről is. Le akart fordítani számos könyvet, köztük a korai barokk irodalom által igen kedvelt Kempis Tamását, de hogy sor került-e rájuk, nem tudjuk. Biztosan lefordította azonban Canisius katekizmusát, mely előzőleg Telegdi fordításában is megjelent már (Bécs 1562), dolgozott magyar nyelvű prédikáció-gyűjtemény összeállításán, élete utolsó éveiben, olműzti száműzetésében pedig a Bibliát fordította. Mivel egyik magyar nyelvű műve sem jelent meg nyomtatásban, kéziratai pedig elvesztek — bővebbet nem szólhatunk róluk, a barokk irodalom előkészítésében való esetleges szerepükről nem nyilatkozhatunk.

A magyar jezsuita irodalom igazi megindulása a második nemzedékhez fűződik, amely a századforduló éveiben lépett a színre. Ekkorra kinevelődött már a magyar jezsuitáknak egy tehetséges és az egyház szolgálatában mindenre kész gárdája, mely a XVIII. század első harmadában nemcsak az ellenreformáció ügyét tudta nagy lépéssel előbbre vinni, de az ennek propagálására legalkalmasabb barokk irodalmat is létrehozta. Különösen a jezsuiták erdélyi közjátéka volt e tekintetben igen gyümölcsöző: Dobokay Sándor, Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely, Forró György mind a kolozsvári kollégiumnak, s részben személyesen Szántónak a neveltjei.

E nemzedék több jeles tagját, az erdélyiek közül Dobokayt, Pázmányt, Forró, s a nagyszombati kanonokból nemrég jezsuitává lett Káldy Györgyöt 1600 táján Vágsellyén találjuk. A sellyei kollégium néhány éves virágzása során kialakulhatott már valamelyes jezsuita irodalmi léggör, s így nem csodálható, hogy a magyar barokk irodalom első szerény

⁹ TIMÁR i. m. ItK 1930, 34—42, 161—74.

nyomai éppen ebben a környezetben tűnnek fel. Ha helyileg nem is éppen itt, de a sellyei rendház kötelékében írta Pázmány első magyar nyelvű művét, Magyar Istvánhoz intézett *Felelet*-ét (Nagyszombat 1603), melynek remek prózastílusa már a római tanulmányok és a három évi gráci tanárkodás során kiforrott írótl állítja elénk. Itt fejezte be a rektori tisztelet betöltő Dobokay Sándor (1565—1621) Balassi Campianus-fordítását, melynek általa írt ajánlása a humanista és barokk motívumok érdekes keveredéséről tanúskodik. A jó hírnév fontosságáról elmélkedő, és Plautust, Petrarcat, Ovidiust s Augustinust idéző előszó a maga egészében inkább a humanisták modorára emlékeztet, de Balassi Bálint utolsó óráinak leírásakor már az athleta Christi és a patrona Hungariae barokk eszményeit villantja fel.¹⁰

Érlelődőben, kialakulóban volt már a barokk a jezsuiták hazai környezetében, de a Bocskay-szabadságharc során bekövetkezett száműzetésük megakadályozta ennek zavartalan fejlődését. A megindult folyamat azonban így sem szakadt meg, a szomszédos országokba, Olmützbe, Bécsbe, Grácba, Zágrábba szétszéledt magyar jezsuiták irodalmi munkássága ekkor indult igazán fejlődésnek. Miként az agg Szántó a Biblia fordításához látott hozzá Olmützben, úgy az ifjabbak közül is többeknek éppen ekkor bontakozott ki írói tevékenysége. Így az örökké vándorló Vásárhelyi Gergelyé, a Gyulafehérváron megkezdett bibliafordítását folytató Káldy György,¹¹ de legfőképpen az ismét Grácban tanító Pázmány Péteré, aki most már szinte egymás után ontja vitairatait. Egy tevékeny jezsuita írógárda állt készen a visszatérésre, s ez nem is váratott sokáig magára. Ugyanis éppen e látszólag legkedvezőtlenebb időszakban, fordult helyzetük, s egyben a magyar ellenreformáció ügye, minden eddiginél előnyösebbre.

2.

Az 1608. évi országgyűlésen a magyar protestáns rendek Illésházy István és Thurzó György vezetésével történelmük legnagyobb diadalát aratták. A rendi politikát ekkor kizárólag a főurak osztályérdekei határozták meg, mert a nemesség a XVI. század során nagyrészt a familiaritás kötelékeibe kényszerült és a nagybirtokosokat szolgálta s az elmúlt háborús évtizedek pusztításai után gazdasági ereje nem volt akkora, hogy önálló politikai erőként felléphetett volna. A főúri osztály számára pedig az volt a legelőnyösebb, ha Bocskay szabadságharcának sikerére és eredményeire, az önállóvá vált protestáns Erdély létezésére támaszkodva kedvező kompromisszumot köt a Habsburg-uralkodóházzal. A XVI. század zűrzavaraiban feltörő hatalmas új arisztokrata családok kizárólag óriási birtokaik gazdasági fejlődésének, s jobbágyaik zavartalan kizsákmányolásának biztosítására törekedtek, s ennek érdekében nem haboztak lemondani a függetlenségért eredményesen megindult harc folytatásáról. Egy esetleg népi erőkre is támaszkodó erőskezű magyar fejedelem uralmánál sokkal előnyösebbnek ítélték az éppen hátrányos helyzetbe került, az osztrák és cseh rendektől is szorongatott Habsburg-uralkodó felsőbbtségét, aki a törökkel szembeni védelem katonai és anyagi terheinek jó részétől is mentesítette őket. Illésházy és pártja kétségkívül nagy politikai előrelátással választotta és vívta ki az osztályérdekeik érvényesülése számára legkedvezőbb feltételeket, melyek átmenetileg a társadalom más osztályai számára is előnyökkel bírtak. A király és a rendek hatalmi egyensúlyán épülő rendszer látszólag a nemzet javára vált, hogy azután annál jobban megbosszulja magát később.

¹⁰ Kiadva: Balassi Bálint összes művei II. Bp. 1955. 65—7. — Vö. JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 343—4. és uő. felszólalását az 1956. évi sárospataki barokk-vitán (It 1957, 59.).

¹¹ HOLL BÉLA feltevést (Adalékok Káldy György bibliafordításához. MKSze 1956, 52—8.), mely szerint Káldy nem fordította a Bibliát, hanem csak a Szántó fordítását javította, nem tartom megalapozottnak.

A gazdaságilag megerősödött és immár politikai hatalmát is biztosító főúri osztálynak ezután már a katolikus királlyal való szövetség erősítésére, valamint az új erőre kapott feudalizmus mennél hatásosabb ideológiai támaszára volt elsősorban szüksége. Mindkét tekintetben a feudalizmussal ezer éve összeforrott katolikus egyház tehetette a legjobb szolgálatokat. A magyar főnemességben így megérlelődtek az ellenreformáció elfogadásának feltételei. Ennek mindennél ékeesebb jele, hogy alig egy évvel az 1608-as országgyűlés után Thurzó György, az új protestáns nádor már több ponton engedményeket tett a katolikus egyháznak.¹² Amilyen mértékben szilárdultak a magyar főurak közjogi pozíciói, olyan mértékben csökkent a katolikus egyházzal szembeni ellenszenvük és ellenállásuk.

Sőt egyes főurak a végső konzekvenciákat is hamar levonták: áttértek a katolikus hitre, és birtokaikon hatalmi eszközökkel végrehajtották az ellenreformációt. A katolikus vallást mindvégig megtartó néhány nagy arisztokrata család, mint a Pálffyak, Erdődyek, Draskovichok mellé 1610 körül már egyre többen sorakoztak: a Homonnayak, Forgáchok, Zrínyiek stb. A katolizálási tendencia természetesen csak fokozatosan érvényesült, így átmenetileg bizonyos meghasonlás jött létre, s a főúri osztály egy izmosodó katolikus és egy gyengülő, felmorzsolódó protestáns pártra oszlott. Bethlen Gábor első függetlenségi harca alkalmával ez utóbbi képezte magyarországi támaszát az 1616-ban meghalt nádor fiának, Thurzó Imrénének a vezetésével. De Thurzóék ingatag szövetségesnek bizonyultak, s a nikolsburgi béke után Bethlen már kizárólag saját erejére volt utalva. A jövő a katolikus pártnak kedvezett, mert az 1608-as vívmányok után már ez képviselte a legkövetkezetesebben a magyar főurak osztályérdekeit.

A főurak vallási állásfoglalásában 1608 után bekövetkező fordulat rávilágít a magyar ellenreformáció társadalmi bázisára. A XVI. századi ellenreformációs kezdeményezések, a jezsuiták egyre növekvő erőfeszítései most már fokozatosan összeolvadtak az új erőre kapott feudalizmus vezető osztályának érdekeivel. A XVI. század végéről a katolikus irodalomnak még csak egyetlen főúri mecénásáról tudunk: Monoszló András *De cultu imaginum* című munkáját (Nagyszombat 1589) Pálffy Miklósnak ajánlotta. A XVII. század elején azonban már az ellenreformáció egyre több irodalmi alkotását ajánlják a katolikus vallás érdekében neofita buzgósággal serénykedő főuraknak. A protestáns prédikátorból katolikus pappá lett Veresmarti Mihály első művét, a jezsuita Lessius Lénárd *Tanácskozás*-ának fordítását (Pozsony 1611), Homonnay Györgynek dedikálta. Dobokay pedig a Campianus-fordítás elé írt nevezetes előszavát Forgách Zsigmondnak címezte, s ugyancsak Forgách Zsigmond neve alatt jelent meg Pázmány *Keresztényi jelelet-e* (Grác 1607), melyben az elhunyt Monoszló egyik könyvét védi meg Gyarmathi Miklós református prédikátorral szemben. Főurak sietnek a jezsuiták segítségére a Bocskay-szabadságharc alatti és utáni szorongatott helyzetükben: Draskovich János horvát bán, 1606-ban lehetővé tette Zágrábban való megtelepedésüket, ahol rövidesen virágzó kollégiumuk fejlődött; a konvertita Homonnay pedig 1612-ben — négy évvel kitiltásuk után — megalapította homonnai rendházukat, melynek előljárója Dobokay Sándor lett. De magának az egyháznak az élén is az egyik legtekintélyesebb főúri család sarja állt ezekben az években: a protestánsnak született, de jezsuiták által nevelt és a jezsuita ellenreformáció nem kisebb vezéralakjának, mint Bellarminnak a barátságát élvező Forgách Ferenc érsek.

Ellenreformáció, jezsuitizmus és főúri osztályérdekek kezdődő szoros összefonódása nemcsak az ellenreformáció, s az azzal együttjáró katolikus irodalom gyors fejlődése előtt nyitotta meg az utat, hanem megteremtette annak feltételét is, hogy a főúri osztály a barokk stílusnak behódoljon. Ez azonban egy sokkal lassúbb folyamat, mint az ellenreformáció

¹² KÁROLYI ÁRPÁD: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorról választása. Sz 1919—20, 1—33, 124—63. — Az ellenreformáció XVII. század-eleji történetére és irodalmára egyébként továbbra is FRANKL, IPOLYI és VELICS id. művei a fő forrásaim.

elfogadása, hiszen a barokk a szorosán vett egyházi irodalomban is éppen csak hogy megindulóban van a jezsuiták jóvoltából. Az 1610-es években még a későreneszánsz kultúra él és virágzik a magyar főurak udvarában protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt. A főnemesi írók művei is távol állanak még a barokk stílustól, s nem kivételek ez alól a jezsuitákat leginkább pártolók sem. Draskovich János például a későreneszánsz-manierizmus egyik legjellegzetesebb alkotásának, Guevara *Horologium principum*-ának első magyar fordítója (Grác 1610),¹³ Homonnay György pedig teljesen a reneszánsz-költészet hagyományához kapcsolódik egyetlen ismert versében.¹⁴ A jezsuiták kezdeményezéseként megjelenő barokk csak fokozatosan talál rá természetes osztálybázisára, a feudális uralkodó osztály vezető arisztokrata rétegére; addig megmarad egyházi keretek között, s irodalmi művelői is kivétel nélkül papok, szerzetesek. Ennek a bonyolult fejlődésnek első jelentős állomása: a jezsuita-barokk irány uralomra jutása a katolikus egyházon belül.

Ennek a fontos eseménynek a kezdete Forgách Ferenc (1564—1615)¹⁵ nevéhez fűződik. Ő ugyan nem lehetett jezsuita, mivel egyháza már korán főpapi funkcióra szánta, de következetesen az ellenreformáció harcos jezsuita irányát képviselte. Bár jelentékeny irodalmi munkásságot nem fejtett ki, gondja volt a katolikus vallást propagáló irodalomra, s ennek érdekében új nyomdát szervezett a pozsonyi érseki udvarban (1608—9), melybe 1620 táján a nagyszombati káptalan már erősen hanyatló műhelye is beleolvadt. Az új pozsonyi nyomda Német János jezsuita vezetésével egymás után adta ki a magyar ellenreformáció — nagy többségében magyar nyelvű — könyveit, s különösen Pázmány érseksége alatt fejtett ki széleskörű tevékenységet. A barokk irodalom megindulása szempontjából azonban még nagyobb jelentőségű tette volt Forgáchnak, hogy közvetlenül halála előtt, 1615-ben végleges otthont biztosított a jezsuitáknak, újra megalapítva az 1567-ben elenyészett nagyszombati kollégiumot. De már ezt megelőzően — a főurak részben elnéző, részben aktívan támogató magatartását kihasználva — jórészt hazahívta s szerephez juttatta a magyar jezsuitáknak az előző évtizedekben kinevelődött seregét, Pázmány Péterrel az élen.

Pázmány Péter (1570—1637) pályáját Forgách már 1602-től kezdve egyengette. Ő biztatta a fiatal sellyei jezsuitát a Magyarinak adandó *Felelet* megírására, s ő szemelte ki az érsekségben utódjául. Ebben a választásban nemcsak az a tény jelentős, hogy kit javasolt az ország legfőbb egyházi méltóságára, hanem az is, hogy kivel szemben. Pázmány ellenjelöltje ugyanis az a Náprághi Demeter (1556—1619) kalocsai érsek volt, aki az utolsó jelentős képviselője a humanista főpap-típusnak Magyarországon. Náprághi is lelkes, sőt adott esetben türelmetlen katolikus, de szívesebben olvasta a stoikus filozófusokat, mint a hitvédő iratokat, s inkább Epiktetos *Enchiridion*-jából merített vigasztalást, mint Szent Ignác lelki gyakorlatából a katolikus hit terjesztésére elhivatottságot. Mint számos protestáns főúr barátjáról, a királyi udvarban nem ok nélkül mondták róla, hogy „ő haereticusoknak fautora és Palatinusnak atyafia”. Ügyének támogatására nem is tudott jobb szövetségest megnyerni, mint éppen Thurzó Györgyöt, a protestáns nádort, biztosítva őt, hogy amennyiben sikere lesz, az egy religio dolgát kivéve, mindenben neki fog szolgálni.¹⁶ A humanista főpapok felett azonban ekkorra már eljárt az idő: Pázmány kinevezése (1616) egy percig sem vált kérdésessé.

Pázmánynak az érseki székbe emelkedése végleg biztosította a jezsuiták hangadó szerepét az újjászülető magyar katolicizmusban. Ettől kezdve folyamatossá vált erősödésük, rendházaik, kollégiumaik szaporodása. A még Forgách alapította nagyszombati kollégium, miután Pázmány 1636-ban egyetemmé fejlesztette, a jezsuita-barokk kultúra legfőbb hazai

¹³ BÀN IMRE: Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958, 360—73.

¹⁴ Kiadta DÉZSI LAJOS, ItK 1926, 222—4.

¹⁵ Pontos születési évét lásd: KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez. Regnum 1938—39. 171.

¹⁶ FRANKL i. m. I, 185—6.

fellegvára lett másfél évszázadon át. De még Pázmány életében sor került a pozsonyi (1626) és a győri (1627) kollégiumok megalakulására is, amelyeket a század derekáig még az ungvári, soproni és trencsényi kollégiumok, valamint a komáromi, szatmári, turóci, gyöngyösi, szendrői, kassai, besztercebányai és szepesi rendházak követtek, az állandó jellegű, vagy kisebb alkalmi missziók nagy számáról nem is szólva. A jezsuiták vezetése alá adta Pázmány az általa Bécsben alapított papneveldét, s a barokk jezsuita szellemiséget szívták be magukba azok a papnövendékek, köztük számos későbbi főpap, akik a római Collegium Germanico—Hungaricum-ban tanultak. A jezsuita nevelés sikerei ezekben az évtizedekben már egyre nagyobb vonzerőt gyakoroltak nemcsak a világi pályára készülő katolikusokra, de a protestánsokra is. S a Mária-kongregációk révén a jezsuita-iskolák a tanulmányi időn túl is sokakat meg tudtak tartani közvetlen hatókörükben.¹⁷

A jezsuiták gyors sikereiben nagy része volt annak a tehetséges vezető gárdának, amelyből az egyes rendházak vezetői verbuválódtak. Dobokay Sándor a homonnai rendházat és kollégiumot szervezte meg, a pozsonyi kollégium élére pedig a bibliafordító Káldy György (1572—1634) került. A nagyszombati kollégium majd egyetem felvirágoztatásában Ferenczffy Pálnak (megh. 1629), Forró Györgynek (1571—1641) és Dobronoki Györgynek (1588—1649) volt Pázmány után a legjelentősebb szerepe. Forró öt évig provinciális volt az egész osztrák—magyar rendtartománynak, Forgách és Pázmány felett egyaránt ő tartotta a temetési beszédek. Dobronoki pedig a magyar jezsuiták amolyan szürke eminenciása, aki minden új rendház alapításában részt vett, az egyetem létrehozásának egyik kezdeményezője volt, könyvek kiadását intézte, megírta a magyarországi és erdélyi jezsuiták történetét, naplójával pedig a magyar ellenreformáció történetének egyik legbecsesebb forrását hagyta az utókorra.

A lázas szervezőmunka elválaszthatatlan része volt az irodalmi tevékenység, amely a magyar jezsuiták körében már a száműzetés éveitől kezdett kibontakozni. A főszerepet ebben maga Pázmány játszotta, akinek hatalmas oeuvre-je mellett társainak munkássága eltörlődött. Mégis nem árt emlékeztetnünk arra, hogy egy céltudatosan dolgozó, az ellenfél minden lépésére azonnal és eszesen reagáló írógárda állt mögötte. Itt találjuk Káldyt, aki a bibliafordítás mellett vaskos prédikáció-gyűjteményeknek is a szerzője, továbbá Vásárhelyi Gergelyt, Canisius és Kempis fordítóját.¹⁸ A jezsuita irodalom tevékeny művelője volt Dobokay és Forró is, de az ő műveik kéziratban maradtak és elkallódtak, pedig Forró még a halálos ágyán is prédikációinak sajtó alá rendezésén dolgozott. A legkiválóbb jezsuitákon kívül rövidesen a katolikus világi papság néhány író-tagja is felsorakozott Pázmány mellé. Köztük van Veresmarty Mihály (1572—1645), aki Forgách és Bellarmin hatására hagyta a régi hitét, hogy azután a katolikus térítő irodalom egyik tevékeny munkása legyen. Legnevezetesebb munkája, *Megtérése históriája* (1632 körül) is a vallási propaganda érdekében készült: e látzólag szubjektív szándékú műben, önmaga vívódásának, a katolikus vallásra való áttérés bonyolult lelki folyamatának a rajza helyett azokat az érveket ismerteti, melyek őt protestáns meggyőződésében megingatták, s melyekre egykori prédikátor-társai nem tudtak meggyőző feleletet adni. Pázmány munkatársai között találjuk a humanistának indult Balásfi Tamást, (1580—1625), a botrányos életmódjáról hírhedt pozsonyi prépostot. Ő kolozsvári diák korában még humanista latin költeménnyel üdvözölte a már ismert költő Rimay Jánost, őt viszont 1609-ben Rimay köszöntötte ékes retorikájú humanista levélben:¹⁹ 1616-ban azonban egyszerre több vitairattal mint a katolikusok egyik félelmetes és durva hangú hitvitázója lép fel Pázmány oldalán.

¹⁷ Lásd erről MÁLYUSZ ELEMÉR adatait: Magyar renaissance, magyar barokk. BpSz 1936, 703. sz. 316—8; 704. sz. 86—93.

¹⁸ MIKLÓS RÁFAEL: A Krisztus követése magyar fordításai. Szombathely 1935. 29—32.

¹⁹ ECKHARDT SÁNDOR: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 297—8.

Ez az az írói kör, melynek munkásságában — egyelőre a szorosan vett egyházi irodalomra korlátozva — a barokk stílus már határozott erővel jelentkezik. Különböző tehetségű s az új stílus iránt inkább vagy kevésbé fogékony írókból áll ez a csoport, de egyformán jellemzi őket egy új írói magatartás: műveikben — életükben korántsem volt mindig így! — gyökeresen szakítanak a reneszánsz individualizmusával; nem személyes belső problémáikról vallanak, hanem minden kétely, ingadozás és fenntartás nélkül az általuk vállalt ügy, mozgalom szolgálatába állítják tollukat; hatni, téríteni, hódítani akarnak. Ez a magatartás és ez a cél határozza meg munkájuk jellegét, ezek igénylik a barokk stílus alkalmazását, de ezek szabják meg náluk a barokk érvényesülésének módját és határait is.

A barokk, mint a legtöbb nagy stílus, elvileg egy autonóm, spontán fejlődés eredményeként is létrejöhet a legkülönbözőbb országokban, ha kialakultak gazdasági, társadalmi, ideológiai előfeltételei. A valóságban azonban az új stílus először mindig csak egy helyen és egy körben alakul ki, ott, ahol az ehhez szükséges feltételek először és a legteljesebben vannak meg. Így a barokk szülőhelyét, forrásvidékét Spanyolország és Itália XVI. századi reakciós és egyházi köreiben, a jezsuita rend keletkezésének és zászlóbontásának színhelyén találjuk meg. Az innen kiinduló, s főként a jezsuiták által közvetített ösztönző erő és hatás ezután már állandóan fontos szerepet játszik a stílus más országokban és más környezetben való kialakulásánál: kibogozhatatlanul összeszövődnek mindenütt a helyi spontán csírák a másutt már megvalósult minták és példák hatásával. Az általános törvényszerűségnek megfelelően, így keletkezett a magyar irodalmi barokk is az ellenreformáció magyar irodalmi hagyományának és a jezsuiták közvetítette írói magatartásnak s irodalmi példáknak a szintéziséből.

Ez a szintézis a legmagasabb színvonalon és a legharmonikusabban Pázmány irodalmi munkásságában ment végbe. Ő az, aki alapvetően racionális beállítottsága, Telegdi és társai irodalmi örökségének vállalása és szerves folytatása, valamint a magyar nyelvhez való határozott ragaszkodása révén a legszervebben kapcsolódik a magyar ellenreformációs mozgalom múltjához, s ugyanakkor ő az, aki a barokk Rómában folytatott több éves tanulmányai, a gráci barokk-jezsuita központban eltöltött hosszú éveit, és az újszolasztikus filozófia, valamint az egész jezsuita irodalom ismerete révén a legátütőbb erővel tudja a korszerű új írói magatartást és irodalmi stílust képviselni. Jezsuita és az ország egyik legnagyobb feudális főmértósága volt egy személyben: jezsuitizmus, magyar ellenreformáció és főúri osztálypolitika szerves egysége valósult meg életében és műveiben. Irodalmi munkáinak a fenti tényezőkből adódó barokk jellegét Horváth János tanulmánya és Sík Sándor könyve meggyőzően igazolták, s így méltán tekinthetjük őt a magyar irodalom első barokk írójának, egy nagy stílusorszak első hazai reprezentánsának.²⁰

Tévedett azonban az eddigi kutatás, amikor Pázmányt nem egy korai — az indulás lendületével átítatott, de még a stílus érett stádiumához el nem érkező — barokk képviselőjének, hanem az ún. nagybarokk írójának tekintette. A barokk stílus igazi pompáját ugyanis hiába keressük műveiben, helyett bizonyos puritánságnak, a barokk festői, vizionárius, eksztatikus elemeitől való józan tartózkodásának lehetünk tanúi. *Imádságoskönyv-e* (Grác 1606), a különböző protestáns prédikátorok ellen írt vitairatai, valamint egész életén át elmondott prédikációinak gyűjteménye (Pozsony 1636) mind a barokk stílusnak csak egy tompítottabb, főként a nagy lélegzetű logikus körmondatokban megnyilvánuló változatát képviselik s az új stílus teljesebben csak abban a művében jelentkezik, amely nem közvetlen gyakorlati célt szolgál, hanem a hitvédő, hitvitázó írások hatalmas elméleti alapvetését teremti meg: *Az isteni igazságra vezérlő kalauz*-ban (Pozsony 1613). Pázmány stílusa úgy különbözik a későbbi barokk — nála értékben, színvonalban sokszor alacsonyabb, de a stílust a maga érettebb formájában hordozó — képviselőitől, mint a korai barokk templomok monumen-

²⁰ HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban (1924). Tanulmányok. Bp. 1956. 75—7.; SÍK SÁNDOR: Pázmány az ember és az író. Bp. 1939.

talításra törekvő, dekoráció-mentes homlokzatai — akár a római Gesù-ra, akár magyarországi utánezatára, a nagyszombati egyetemi templomra gondoljunk — a sokszorosan megfört, fejlett barokk templomhomlokzatok szeszélyesen villódzó nyugtalanságától.²¹

Ennek okát nemcsak abban kereshetjük, hogy Pázmány egy fejlődés kezdetén áll, hanem abban is, hogy nem öncélú stílusújízó, hanem egyházának, rendjének a toll fegyverével is küzdő harcosá, aki az irodalom korszerű sajátságait ösztönösen a célnak leginkább megfelelő mértékben alkalmazza. Akárcsak Telegdiéknek, neki is tekintettel kellett lennie a reneszánsz ízlésű és protestáns hitű olvasókra. Sőt a kor protestáns íróinak egy részénél éppen ez idő tájt úrrá váló keresett, cikornyás manierista stílussal szemben eleve sikerre számíthatott Pázmánynak és társainak sokkal közérthetőbb, egyszerűsége és logikus okfejtésre törekvő írásmódja. A manierista írók bizarr metaforákkal való játéka ellenében Pázmány erővel, étellel, a valóságból merített szemléletes hasonlatokkal teli nyelve szolgálta egyelőre a legjobban a barokk ellenreformációs irodalom törekvéseit. Ez a mozgalmi, térítő célú stíluseszmeny — mely korlátokat állított a barokk fokozottabb kivirágzása elé — nemcsak Pázmánynál, de írotársainál is tudatos volt. Tanító, nevelő célzatú műveikben rendre elhatárolják magukat mindenfajta cifraságtól. Káldy György írja a vasárnapi prédikációkat tartalmazó kötetének (Pozsony 1631) előszavában: „Az udvari ékesszóllásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem; nem gondolván azokkal, kik az együgyű igaz tudományt nem kedvelik, hanem viszkető fülök lévén, az emberi bölcsességnek czapragos igéiben gyönyörködnek”.²² Veresmarti Mihály még világosabban fogalmazza meg a stílust illető álláspontját bátaí jobbágysaihoz írott *Intő s tanító levelé*-ben (Pozsony 1639): „Szóllásomat pedig ebben az egy-ügyű kösségnek szava járásához formáltam, a kinek képében disputálódtam. Fül gyönyörködtető ékes beszédet azért itt attul senki ne várjon a kinek minden esze kedve csak a használsára vagyon.”²³ Valóban mire mehetett volna Veresmarti a bátaí parasztoknál a barokk conceitto és agudezza alkalmazásával!

Megvan már a készség a barokk stílus maradéktalan érvényesítésére, az ellenreformációs írói előtt álló konkrét gyakorlati feladatok azonban egyelőre inkább a manierizmusra való visszahatást, s nem a manierizmus stílusmaradványainak nagy barokk kompozíciókban való értékesítését követelték meg. Mindez azonban csak a korai barokk íróknak Pázmány köré sorakozó csoportjára áll, mely irodalmi működését szigorúan egyházi, hivatalos keretek között folytatta s csak a szorosabban vett egyházi műfajokat művelte. A barokk megindulásában e csoporté az elsőség érdeme, de csakhamar fellépnek mellette és vele szoros szövetségben oly írók is, akik a reneszánsz és humanizmus gondolatvilágával szembeforduló új mondanivalót már nemcsak vitairatokban, prédikációkban és imádságokban, hanem szépirodalmi műfajokban is kifejezték. A barokk elsősorban és legfőképpen a művészetek egyik stílusa, s bár rányomja bélyegét az irodalom, sőt a szellemi élet legkülönbözőbb területeire, igazi megjelenését a költészetben, szépprózában, drámában kell keresnünk.

3.

A barokk irodalom kialakulásában az egyház és a jezsuita rend voltak a legfontosabb intézmények. A barokk szépirodalom kezdeteinek nyomozásakor mégis — ezekkel ugyan szorosan összefüggő, de — kissé más körre, a királyi hivatalokra kell irányítani figyelmünket. Ezek a hivatalok, mint a rendi hatalmat korlátozó szervek, a rendek szemében gyűlöletesek voltak, s a protestáns többség ellenszenvét az is fokozta, hogy élükön kezdettől fogva katolikus főpapok álltak. 1608 után azonban ezek az intézmények is, különösen a királyi kancel-

²¹ Lásd erről anonym utószavamat RÓNAY GYÖRGY: Pázmány Péter válogatott írásai (Bp. 1957.) című kötetéhez.

²² Idézi BELLAAGH ALADÁR: Káldi válogatott egyházi beszédei. Bp. 1891. 24.

²³ Pontatlanul idézi IPOLYI i. m. 606.

lária az egyházehez hasonló, — s a püspök-kancellárok révén azzal szoros egységben érvényesülő — szerepet tölthettek be a király és a rendek közti szövetség erősítésében. Ebből adódik, hogy a barokk irodalom ösztönzésében e hivatalok is részt vállalhattak, s hogy pártfogásuk nyomán kialakulhatott a korai magyar barokk irodalomnak egy második szárnya is. A hivatalok világi jellege, de egyházi vezetése meghatározta ennek jellegét: egyrészt szorosan kapcsolódik Pázmány és a jezsuiták irodalmi törekvéseihez, változatlanul egyháziak által írt vallásos művekből áll, de másrészt — mentes lévén a hivatalos egyházi kötöttségektől — kissé világibb problematika, a szépirodalmi műfajok művelése és a barokk stílussajátságok erőteljesebb érvényesítése jellemző rá.

Az első lépések ebben az irányban az 1610-es években történtek, s a legfontosabb kezdeményező, maga a kancellár, Lépes Bálint (1570—1623) nyitrai püspök. Éppen 1608-ban került a kancelláriára élére, az érsekké emelkedő Forgách Ferenc után, s tisztségét csaknem haláláig viselte.²⁴ Az ő tollából származik az első olyan magyar könyv, amely a barokk stílus vizionárius elemeivel már szabadon él, amelyben gyakorlati megfontolások az új stílus fejlett jelentkezését már nem korlátozzák. Gabriele Inchino olasz barokk író prédikációgyűjteményét fordította le, mely az ún. négy végső dologról, azaz a halálról, ítéletről, pokolról és mennyországról szól. (*Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükör*. Prága 1616; *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör*. Prága 1617.) A prédikációműfaj ellenére nem templomi használatra szánt munkáról van szó, hanem egységesen megkomponált olvasmányról, mely a szentignáci beleélés módszerével végigvezeti az olvasót a poklon és a mennyországon és nagy megelevenítő erővel, képek és hasonlatok egész zuhatagával érzékelteti a „végső dolgok” vélt realitását.²⁵

Lépes könyve megjelenésének évében a pozsonyi kamara is feltűnik mint mecénás: Kopcsányi Márton (1579—1638), aki esztergomi kanonokból ferences szerzetes lett, első művét Hethesi Pethe Márton pozsonyi kamarai elnöknek s a kamara több más tisztviselőjének ajánlotta (Bécs 1616). Ez a munka a vasárnapokra és ünnepekre szóló evangéliumokat és epistolákat tartalmazza, tehát egyházi segédkönyv, s ezért nem jelzi a korai barokk írók második csoportjának sajátos érdeklődését, de később ez a Kopcsányi írja meg az első Mária-életrajtot (Bécs 1631), teletűzdelve azt saját — gyöngye színvonalú — verseivel.

Feltűnő, hogy Lépes és Kopcsányi művei mind Prágában és Bécsben, a két császári székhelyen, jelentek meg. A pozsonyi üzem, az érsekség amolyan hivatalos nyomdája lévén, a teológiai, hitvitázó könyvek kiadásával, a katolikus bibliafordítás kinyomtatásával, vagyis az elsőrendű egyházi szükségletek kielégítésével volt elfoglalva, és más kiadványok megjelenésére már nem vállalkozhatott. A pozsonyi nyomda túlterhelésére jellemző, hogy Veremarti Mihálynak évekig várnia kellett, amíg *Intő s tanító level*-ének kinyomtatására sor kerülhetett.²⁶ A nagy erővel kibontakozó katolikus irodalom számára kevés volt már az egyetlen hazai katolikus nyomda, ezért voltak kénytelenek a Pázmány körétől távolabb álló írók külföldi kiadókhöz fordulni.

Ez a nyomdahiány indíthatta Ferenczffy Lőrinc (megh. 1640) királyi titkárt arra, hogy 1628-ban megvásárolja a prágai Sessius-nyomda felszerelésének egy részét, s azt Rikhes Mihály bécsi nyomdász műhelyében elhelyezve, számos katolikus kiadvány megjelenését tegye lehetővé. Ferenczffy, aki testvére volt a nagyszombati jezsuita kollégium rektorának, Ferenczffy Pálnak, s maga is a jezsuiták neveltje, több mint harminc éven át dolgozott a kancellárián. Az irodalom iránt régtől fogva érdeklődhetett, ő maga is írt egy elveszett „ájtatos könyvecské”-t és nemcsak az ellenreformáció katolikus íróival tartott fenn baráti kapcsolatokat, de Rimay Jánossal is, sőt Szenőczy Molnár Albert is ismerősei közé tartozott. Katolikus meggyőződése, jezsuita kapcsolatai és irodalomszeretete, valamint a hivatalából eredő objektív

²⁴ EMBER GYŐZŐ: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 113.

²⁵ KOLTAY-KASTNER JENŐ: A magyar irodalmi barokk. BpSz 1944, 802. sz. 117—20.

²⁶ IPOLYI i. m. 618—20.

adottságok, a kancellária már említett közvetítő szerepének felismerése, indíthaták őt a barokk irodalom születésénél való bábáskodásra. Komoly szerepe lehetett ebben a Lépes Bálint oldalán eltöltött éveknél, mert aligha véletlen, hogy éppen azt a nyomdát vásárolta meg, amelyik Lépes két kötetes barokk munkáját nyomtatta. E tétivel a magyar barokk irodalom, s hangsúlyozottan a szépirodalom egyik legfőbb mecénásává vált e korai szakaszban: a kancellária törének irodalompartoló és szervező szerepe főként az ő személyén keresztül érvényesült.²⁷

Ferenczffy Lőrinc kiadványai már külsőleg is új szint, mégpedig a barokk gondolkodást és ízlést, képviselik a magyar nyomdászat történetében. A szövegeket ugyanis, szinte valamennyi kiadványában, barokk metszetek kísérik. Igaz, hogy az első barokk szentképekkel díszített könyv, Vásárhelyi Gergely Canisius-fordításának 1624. évi kiadása, nem az ő nyomdájának, hanem a pozsonyi érseki műhelynek a terméke, de ez elé éppen a P. F. S. J. kezdőbetűk mögé rejtőző testvére, Ferenczffy Pál írt előszót arról, hogy „melly hasznosak légyenek a Szent Képek; és mennyire segítsék, az üdvösséges jóbanvaló gyarapodásban akár mi rendbéliet is”.²⁸ Ezt az elvet tartja szem előtt a királyi titkár, amikor képekkel teszi mutatósabbá könyveit, nem annyira az ész elgondolkodtatására, mint inkább a szem figyelmének felkeltésére és a szív megindítására számítva. Ez a kegyes érzelmességű, s a pázmányi iránytól oly elütően antiracionális program valósul meg kiadványainak tartalmában is. Katolikus jellegű vagy legalábbis azzal nem ellentétes hitbuzgalmi szépirodalom terjesztésére törekedve, többek között Balassi és Rimay megrostált s néhol átfésült istenes énekeit is kiadta. Számunkra azonban most az a leglényegesebb, hogy az ő nyomdájában jelentek meg a magyar barokk szépirodalom első igazi alkotásai, Nyéki Vörös Mátyás és Hajnal Mátyás művei. E két író fellépésével, fejlődésének újabb fontos állomásához érkezett a barokk irodalom.

Nyéki Vörös Mátyás (1575—1654) életét s kora íróival való kapcsolatait, hála Jenei Ferenc szorgos anyaggyűjtésének, kielégítően ismerjük.²⁹ Működését ő is a királyi kancellárián kezdte, ahol egy évtizedig együtt dolgozott s feltehetőleg barátságot is kötött Ferenczffyvel, s három évet Lépes Bálint alatt is szolgált. 1611-ben a XVII. század eleji katolikus szellemi élet egyik legfontosabb centrumába, Győrbe került, ahol mint kanonok élt élete végéig. Mikor a töröktől nemrég felszabadult városba érkezett, a stoikus tanokat kedvelő tudós Náprághi Demeter volt a püspök, a káptalan tagjai között foglalt helyet a humanista hagyományok nyomán latinul verselő Nagyfalvi Gergely, az őrkanonoki tisztséget pedig — a még hitvitázó működése előtt álló — Balassi Tamás töltötte be. Ezt a későhumanista írói csoportot szervesen kiegészítette a közeli Sopron jeles polgármestere, az irodalmi munkásságában fáradszaktalan Lackner Kristóf, akivel a Sopronban is javadalmakkal bíró Nyéki Vörös sűrűn érintkezett, s könyveit is megszerezte. Alig egy évtized elteltével azonban a győri szellemi élet észrevehetően megváltozott. 1619-ben a püspöki széket Lépes Bálint foglalta el, s itt található már Kopcsányi Márton is, mint az 1617-ben alapított ferences kolostor vezetője. A ferencesek után 1627-ben, a káptalan tiltakozása ellenére sor került a jezsuita kollégium megalakulására, amely oly gyors virágzásnak indult, hogy 1630-ban 246, 1631-ben 433 és 1642-ben már 576

²⁷ SZILÁGYI LÓRÁND: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky-empl. Bp. 1937.; VARJAS BÉLA: Ferenczffy Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It 1941, 57—64.; JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 344—5.; „Ájtatos könyvecské”-jéről Vásárhelyi Gergely tesz említést *Világ kezdetitől jogva jószágos és gonosz cselekedetek példáinak summái* (Kassa 1623) című könyvének ajánlásában.

²⁸ Idézi SZENTIVÁNYI DEZSŐ: Canisius szent Péter katekizmusa. Bp. 1944. 57. — Ferenczffy Pál szerzőségére JENEI FERENC volt szíves figyelmemet felhívni.

²⁹ Nyéki Vörös Mátyás művei, a versek kronológiájának, kiadástörténetének tisztázásával és a költő életrajzával együtt a RMKT XVII. sz. sajtó alatt levő 2. kötetében fog megjelenni JENEI FERENC munkájának gyűjtemeként. Tőle várjuk Nyéki Vörös költészetének monografikus feldolgozását is. Az alább felhasznált adatok és szövegek mind az említett szövegkiadásból valók.

diákja volt.³⁰ A későreneszánsz környezetet tehát a barokk váltotta fel, s maga Nyéki Vörös is hasonló változáson ment át. Mint kanonok a felsőpapság konzervatívabb részéhez tartozott, de ellentétben a már említett humanista Nagyfalvi Gergellyel, nem viseltetett ellenszenvvel a jezsuiták iránt, sőt elősegítette Sopronban való megtelepedésüket.

Egy későreneszánsz és egy barokk periódust nemcsak életében, de költői műveiben is világosan megkülönböztethetünk. 1620 előtt írt verseinek többsége — a bűnbánó zsoldárok fordításai, valamint eredeti bűnbánó és könyörgő énekei: tematika, hangulat, stílus és versforma tekintetében Balassi és Rimay istenes verseit követik. A bűnbánó lélek lírai tusa-kodásáról valló költeményei még a vallásos elemekkel amúgy is erősen átítatott magyar reneszánsz-költészet kései hajtásai; a Rimayra emlékeztető manierista fordulatok nem hiányoznak belőlük, de a barokk stílus kellékeit teljességgel nélkülözik. A barokk irányába csak verseinek egy kisebb csoportja mutat: Mária-énekei, a középkor óta az elsők. De egyelőre ezeknél is csak új tematikáról és tendenciáról van szó, stílus tekintetében a többi költeményhez igazodnak, feltűnően különbözve egyetlen későbbi, már határozottan barokk jelenségeket hordozó Mária-himnuszától. Korai költészetének Balassi és Rimay költői világával való rokonságát ő maga is érezte, mert az *Istenes énekek* Ferenczffy-féle kiadásához függelék-ként kizárólag régebbi periódusának terméséből válogatott, pedig ekkor, a 30-as évek elején, már barokk verseinek nagy része is készen állt, sőt nyomtatásban is megjelent.

Egészen más világba vezetnek második korszakának művei. Eltűnt a líra és helyébe — hosszan, sokszor terjengősen előadva — oktató-propagandisztikus mondanivaló lépett. A Balassi-strófát, a magyar reneszánsz-líra e reprezentatív versformáját is felváltotta a négysarkú tizenkettős, mely hamarosan egyeduralkodó lett a barokk epikus és didaktikus költészetben. Míg korábban egyéni fájdalomról, lelki vívódásairól vallott, s nem embertársai, hanem a saját ügyében fordult Istenhez, addig most tanítani, nevelni akar, s nem önmagát, hanem a többi embert szeretné Istenhez terelni. Ezt a célt szolgálja az új tematika: az egyetlen Mária-himnusz leszámítva, valamennyi újabb verse a „négy végső dolog” témaköréhez kapcsolódik, melyet magyar nyelven Lépes Bálint szólaltatott meg először. Joggal keresett már az eddigi kutatás is kapcsolatot a két író művei között: Lépesnek, akj közben győri püspökké lett, komoly ösztönző szerepe lehetett a győri költő barokk irányának kialakulásában.³¹

Az új irányt jelző első nevezetes munkája, a test és lélek vitájának középkori vízióját felújító *Dialogus*. Az 1620-ban írt verses mű, mely 1623-ban, Prágában (Sessiusnál) jelent meg először, majd a Ferenczffy—Rikhes üzemből többször is, bizvást vízvázlasztónak tartható reneszánsz és barokk határán. Nem csak a középkorba nyúló témaválasztása, s a barokk stílusjelenségek megjelenése miatt, hanem azért is, mert a reneszánsz életformával való gyökeres leszámolást fejezi ki. A forrásul vett *Visio Philiberti*-ben a halott — bár gazdag ember — elvont megtestesítője a bűnös ember alakjának, Nyéki Vörösnél azonban időben és társadalmilag pontosan körülhatárolható típus. Megtudjuk róla, hogy életében kárpitokkal bevont palotái, gabonával teli pajtái, hintója, sok szép lova, házában drága pohárszékek voltak; otthona mulatság, játék, tánc, virgina- és hegedűszó, drága madarakból készült vacsora színhelye volt; körülötte pedig a fényes ruhában járó szép feleség, a sok szolgál, víg udvarnép, a neki szolgáló szegények és főrendek, a hízelkedők serege és „az nagy böcsület kit az község adott”. A magyar reneszánsz nagyír fényes környezetét ismerjük meg ebből a leírásból, ő magáról pedig azt olvassuk, hogy lelkével nem törődött; bűjtre, imádságra, prédikációhallgatásra nem volt gondja; ünnepnapokon vagy a királyhoz kellett útnak indulnia, vagy éppen várait, jószágait megszemlélnie; a jobbágyságot megszarolta, zsizsikes gabonáját és bűdös borát velük vétette meg; irgalmasság nem volt házában, szolgálai nem voltak könyörületesek stb.

³⁰ A számadatokat MÁLYUSZ közli i. m. 703. sz. 317.

³¹ KOLTAY-KASTNER i. m. 131.

Valamiféle epikureista tobzódást, kegyetlen élvhajhászást állít pellengérré; a reneszánsz-kor magyar főurainak azt a tipikus életformáját, melynek kritikáját nem sokkal Nyéki Vörös előtt már a későhumanizmus stoikus költői is megadták. Érdeemes a *Dialogus* mellé állítanunk Petki János *Virtus és Voluptas*-certamenét (1608),³² mert a bűnös élet ismérveit Petki is lényegében ugyanazokban a mozzanatokban látja, csak ő nem a keresztény bűn, hanem a stoikus voluptas fogalma köré csoportosítja őket. De míg Petki ezzel a stoikus életideált, a hasznos, munkás életet, a tanulást állítja szembe, addig Nyéki Vörös az istenes életet, Isten parancsolatainak követését. Petki az erényt a földi, kortársa a túlvilági élet szempontjából értékeli; a humanista költő azért támadja a reneszánsz epikureizmust, mert szemben áll egy magasabb rendű földi életeszménnyel, a barokk költő viszont azért, mert a túlvilágon nem a menny, hanem a pokol következik rá. A nézőpont alapvető különbözősége együttjár az írói kidolgozás eltérő módjával is. A humanista Petki intellektuális meggyőzésre törekszik, s ezért retorikája logikusabb, de szárazabb; a barokk költő viszont nagy szerepet szán a vizualitásnak, az érzéki hatásoknak, több sikert vár a pokol kínjainak képszerű felidézésétől, mint a bűnöket ostromozó logikus okfejtéstől. A két eljárás közül az utóbbi volt a korszerűbb: míg Petki műve egyetlen egy kiadást (Kölozsvár 1610) megérve ismeretlen maradt, addig a *Dialogus* a XVIII. század végéig, számos kiadásban, az egyik legnépszerűbb olvasmány lett.

A *Dialogus* költője, miután a pokolba küldte a reneszánsz életszemlélet megtestesítőjét, figyelmét teljesen a halálra, s a halál utáni dolgokra összpontosítja. Következő művével, a négy végső dolgot tervszerűen és módszeresen tárgyaló *Tintinnabulum tripudiantium*-mal egy terjedelmes verses ars moriendi adott az olvasók kezébe. Az 1629-ben írott munkában, mely több kisebb vers kíséretében valószínűleg Ferenczfynél jelent meg először, továbbfejleszti a *Dialogus*-ban elindított gondolatokat és bírálata már nemcsak a reneszánsz életformára, de az egész földi világra kiterjed. Ez a világ-ellenesség sem volt mindenestől új gondolat a korabeli magyar irodalomban. A világ csalfaságának, mulandóságának témája már a stoikus költők körében is népszerű volt, Rimaynak több verse is szól erről. Míg azonban ő „világ” alatt az embert körülvevő rossz, embertelen, igazságtalan környezetet, társadalmat érti, s ezzel szemben az egyén igazi, független, belső világát akarja megteremteni; nem az élettől fordul el, hanem ellenkezőleg az erényes, bölcs, munkás életet akarja megóvni a világ csábításaival szemben, addig Nyéki Vörös a világot mindenestül hitványnak, értéktelennek tekinti, nem téve kivételt magával az emberrel, s az ember legszebb alkotásaival sem. Ő nem az ember földi, hanem állítólagos földöntúli életét tartja szem előtt, s ezért a rossz és jó világ etikai szembeállítására helyett a mulandó világ és véghetetlen isteni örökkévalóság metafizikai ellentétét állítja fel. Erre az ellentétre épült fel az egész *Tintinnabulum*, s ezt fejezi ki még sikerültebben egyik kisebb verse: *A mulandó világtól való bulcsuzat az örökkévalóságért*. Ennek az éneknek a hallatlan népszerűsége — egyike lett a régi magyar költészet legtöbb változatban terjedő és továbbélő alkotásainak — tanulságosan jelzi, mennyire találkozott a vers mondanivalója a XVII—XVIII. századi ember gondolat- és érzésvilágával.

A „négy végső dolog” centrális problémájának Nyéki Vörös az örökkévalóságot tekintette, két külön verset is szentelt ennek a kérdésnek. *A véghetetlen örökkévalóságról* című, rövidebb, és epigrammatikus szerkesztése révén formailag sikerültebb; a terjedős és szerkezetileg laza *Aeternitás*-nak a mondanivalója azonban súlyosabb, s a költő gondolatainak lényegét jobban megérteti. Ebben a pokol minden elképzelhető kínját felsorolja, hogy végül kimondhassa:

Nincsenek oly kínok, sem fene hóhérok,
Akiktől megijedjek:
Csak hogy legyen végek, s örökké ne égjek,
Vég nélkül ne rettegek.

³² Kiadva: RMKT XVII. sz. 1, 310—28.

A barokk költő számára nem a kínok, a pokol maga, hanem a végtelenség, a soha véget nem érés tudata az igazán gyötrő, ezért fejezi ki mondanivalója legbensőbb lényegét ez a kétségbeesett felkiáltása :

Oh üdőtlen üdő! oh iszonyu üdő!
Oh vég nélkül való vég!
Oh Fogyhatatlanság! Örökkévalóság!
Tüzed vajjon s meddig ég?

Az idő és a végtelenség nyugtalanító és kínzó élménye korántsem valami megmosolyogható kegyes töprengés szülötte csupán. Tükröződik ebben a kor gondolkodásának, világképének az a hatalmas átalakulása, mely a távoli világgrészek megismerése, s főként a naprendszer kopernikusi felfedezése nyomán végbement. Az ember tudatában a föld megszűnt a világmindenség központja, önmaga pedig a teremtés célja és értelme lenni: ez a felismerés tarthatatlanná tette az ember helyéről és jelentőségéről szóló hagyományos teológiai és humanista magyarázatot egyaránt. Az egyház inkvizíció elé állította a kopernikusi tanítás képviselőit, de közben teológusai lázasan dolgoztak annak bebizonyításán, hogy a naprendszerrel szóló új felfedezések nincsenek ellentétben az egyház dogmaival. Széttörték ezek a felismerések a reneszánsz emberi harmóniára törekvő világképét is, hiszen az antikvitás nimbuszát az új kozmikus távlatok éppúgy megtépázták, mint a Biblia teremtés-történetét.³³

A reneszánsz homo-centrikus szemléletének romjain egyrészt a feltáruló végtelen távlatoktól való metafizikai félelem, másrészt az univerzum törvényeinek, a természet titkainak megismerését, a végtelenség meghódítását célul tűző új, határtalan önérzet született. Az utóbbi jelenség együtt járt a természettudományok nagy fellendülésével, s a világ magyarázatában akaratlanul is a materializmus felé egyengette az utat, akár Descartes természet-tudományos racionalizmusán, akár Bruno vagy Spinoza panteizmusán keresztül. Ezt az utat a jövőt képviselő osztály, a polgárság legjobbjai választották és mind tudományos, mind ideológiai téren előkészítették osztályuk győzelmét. Őket azonban a XVII. században még a polgárság közül is csak kevesen követhették. Sokkal általánosabb volt a másik következmény: a félelem, mely vagy egy hedonisztikus életszemléletben, vagy egy fokozott intenzitású, aszketikus vonásokkal telített vallásosságban jutott kifejezésre. Mindkettő a barokk kultúra alapvető elemeit alkotta, és bázisa a feudális uralkodó osztály lett, de jó időre a többi osztályok világszemléletére is rányomta bélyegét. Érvényesült bizonyos munkamegosztás is: a hedonizmus inkább a feudális osztályok, az aszkézis inkább a tömegek osztályrésze lett.

A kor embereinek izgató, nyugtalanító kérdései is ott feszültek tehát a négy végső dolog problematikája mögött, s az is hozzájárult az iránta való érdeklődés fokozódásához, hogy a reneszánsz életigenlése, természet- és szépségkultusza az emberek számára a halál és az állítólagos túlvilág kérdését nem oldotta meg, csak elterelte róla a figyelmet. A humanista ideológia és a reneszánsz életszemlélet hanyatlásakor, a végtelen örökkévalóság metafizikai képzetének ígézetében, érthetően törtek felszínre a „végső dolgok” megoldatlan problémái. Ezzel a spontán igénnyel függ össze az ars moriendi, pokol- és purgatóriumviziók áradata, mely annyira jellemző a barokk művészetre és irodalomra. Ennek az általános európai jelenségre a része Nyéki Vörös Mátyás barokk költészeté, s ha nem is tételezzük fel, hogy ő maga is átélte azt az egyetemes ideológiai és pszichológiai válságot, mellyel témái összefüggnek, annyit elismerhetünk, hogy a kor egy valóságos, az egyházi, sőt a szigorúan vett vallási kereteknél is szélesebb problémája lapul művei mögött.

Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is. A „végső dolgok” iránti spontán érdeklődés összefonódott a tudatos jezsuita propagandával, hiszen az újra erősödő feudalizmusnak

³³ A barokk kor kozmikus életérzéséről lásd pl. HAUSER id. művét I, 464—5.; a magyar szakirodalomból pedig főleg TURÓCZI-TROSSLER JÓZSEF különböző tanulmányainak (Az ismeretlen XVII. század. Nyr 1933. Keresztény Herkules. ItK 1935., Keresztény Seneca, EphK 1937, stb.) számos részletét.

nagyon is érdeke volt, hogy a tömegek figyelme az ember földi javai helyett az ember „végső dolgaira” irányuljon. Joggal említi André Chastel, a kérdés legújabb kutatója, a barokk halálkultusz legfőbb okai között a jezsuita demagógiát.³⁴ Mindez Nyéki Vörös verseire is érvényes, melyek ezáltal szervesen beleilleszkednek a XVII. század elején kibontakozó jezsuita-ellenreformációs mozgalom kereteibe, összhangban lévén annak osztálytartalmával.

A végső dolgok középkori eredetű tematikája nem hiányzott a reformáció irodalmából sem, ha nem is birt akkora jelentőséggel, mint a barokkban. A halálról, itéletről, pokolról szóló elmélkedésekben a reformáció és a barokk írói abban megegyeznek — a közös keresztény teológiai álláspont alapján —, hogy elvileg bárki számára egyformán nyitva áll a pokol is és a mennyország is. Bár eszerint gazdag és szegény, úr és paraszt közt a végső dolgok szempontjából nincs különbség, mégis minduntalan elárulják, merre húz a rokonszenvük. A reformátor Bornémisza Péter és Heltai Gáspár például az urak számára a poklot helyezi előszere-ttel kilátásba; Nyéki Vörös viszont, mikor a *Tintinnabulum*-ban az itéletről elmélkedik, tárgyilagosságra törekvő fogalmazása ellenére is elárulja, hogy más sorsot szán nekik:

Árvák és özvegyek vigaságra mennek:
Gazdag dusok örök tűzre üzettenek:
Viszont, sok pórt, s koldust, Pokoira kergetnek;
Zászlós-Urak vígan Menyben helyheztenek.

A zászlósurak érdekében buzgólkodó jezsuiták nem ok nélkül szerénykedtek Nyéki Vörös művei újra meg újra való kiadásában. Barokk költői periódusának alkotásait, a *Dialogus*-t és a *Tintinnabulum*-ot a hozzátartozó kisebb versekkel együtt, ő maga foglalta még közös kötetbe, mely feltehetőleg 1644-ben, a pozsonyi jezsuita-nyomdában jelent meg először, alapul szolgálva számos későbbi edíciónak.

A „négy utolsó dolog” témaköre — bár végső fokon a valóságban gyökerezett — közvetlenül, a maga konkrét formájában merő irrealitás. Az ehhez hasonló témaválasztás rendkívül jellemző a barokk művészetre és irodalomra, a kor bonyolult ellentmondásait ugyanis gyakran csak ilyen fikciókból elindulva lehetett kifejezni. A barokk művészet azonban jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása: mindez megköveteli, hogy az irreális téma a valóság látszatát öltse magára, hiszen egyébként a műnek nem volna hitele. Így jönnek létre a barokk realiztikus és naturalisztikus elemei, így alakul ki a barokk művészet egyik alapvető jellegzetessége: irreális téma és valószerűsége törekvő ábrázolás egysége. A humanizmus és reformáció racionális iskoláján már átesett nézőt vagy olvasót a barokk művészet többnyire a józan ésszel ellentétes állítás elfogadására igyekszik rábírní. Ez az antiracionalizmus pedig olyan formai megoldásokat, stílusesszközöket követel, melyek elkábitják a ratiót, leszerelik ösztönös kritikáját, hogy a valóságnak hitt álomba, vízióba ragadhassák az embert. Innen ered a barokknak az érzéki hatásokra, a nagyfokú vizualitásra, a szuggesztív megjelenítésre való törekvése.

Ezekkel, a magyar irodalomban egészen új feladatokkal kellett Nyéki Vörös Mátyásnak formai téren megbirkóznia. Érdeme, hogy ezt megpróbálta, s hogy szerényebb tehetsége ellenére is, ért el bizonyos eredményeket. Ha a nagyobb művekben a téma és mondanivaló kívánta új ábrázolásmód végigvitelére nem is futotta erejéből, sikerült részletek bőven akadnak. Műveivel ily módon nemcsak gyökeresen új, bár kétes értékű mondanivaló, hanem egészen új formavilág is betört a magyar költészetbe. Felhasználja ugyan a manierizmus stílus-újításait is, például a *Dialogus* ilyen rímeiben és képeiben:

Szitok, rágalmazás, csuffolásnak völgye,
Itt képmutatásnak ballag gyöngye hölgye.

— vagy ily furfangos hasonlataiban:

³⁴ Le Baroque et la mort. A „Retorica e barocco.” c. kötetben (Roma 1955.) 36.

Az Test ha megnézed mint jól rakott kastély,
Kiben míg az Lélek vigyáz, erős rostély,
S nemis férhet hozzá addig semmi fortély,
De ha hajlandó lesz, ki bűne ha borlély.

— de ezek az ő számára nem elégségesek. Az efféle manierista megoldások ugyanis azt a célt szolgálták, hogy az érdeklődést felkeltve, az olvasót bizonyos intellektuális erőfeszítésre bírják a bonyolult gondolati tartalom megértése végett. A barokk költő azonban nem gondolkodtatni, de láttatni akar s erre törekszik Nyéki Vörös már első barokk művében, a *Dialogus*-ban is.

A halott ember testének és lelkének fiktív párbeszéde: azoknak az irreális témáknak az egyike, melyeket a barokk irodalom a középkorból kölcsönzött. De míg a középkorban az efféle fantasztikumok hitelét az élő vallásos hit biztosította, a reneszánsz felvilágosító százada után a költő csak a valóság színeinek igénybevételével számíthatott sikerre. Nyéki Vörösnek az az eljárása, hogy a halott személyét mindenki által jól ismert, s a valóságból merített elemekkel egyértelműen jellemzett típusú formálta — amit a reneszánsz életformát bíráló mondanivalója is szükségessé tett —, pontosan megfelelt a barokk követelte realiztikus eljárásnak. De ugyanez az elv érvényesül az ördögök kínzási módszereinek, a pokol borzalmainak — a mai olvasó számára már-már komikusnak ható — naturalisztikus leírásában is. A korabeli olvasó számára Nyéki Vörös mindenesetre egy valóságos ember valóságos kínjait mutatta be, s ezzel mint a minden bűnös embert fenyegető reális lehetőséget idézte fel a pokol világát.

Ez a szélsőséges fokozott, egyszerre vizionárius és realiztikus ábrázolási mód a *Siralom az halandóságrul* című vers egyes részleteiben valósult meg a legsikeresebben. Ez a vers ugyan a „Horrenda Mors, tremenda Mors . . .” kezdetű latin vers fordítása, de Nyéki Vörös szabadon követi forrását, úgyhogy az ének virulens barokk stílusa már az ő szuverén alakítása. A barokk halál-szemlélet teljes vadságát jeleníti meg a költemény terminológiája és a halál szörnyű voltát érzékeltető képek sora. Íme egy-két példa a halál fiziológiai jelenségeinek ábrázolásából: „szád s szemeid bé-szakadnak”, „Halál szeplő, mint egy gyeplő, Megfojt, s elméd megbénnul.” De még borzalmasabb, hogy a hullává lett embert mindenki megutálja, még szerelmesei, kedvesei is:

Senyvett test bűz, mint kígyót tűz,
Kihajt mindent házadból:
Orr bédugva, s száj befogva
Vonsznak ki nyoszolyádból,
Ottan fognak, s földbe dugnak,
Hol senki nem serkenget:
„Menj ki, menj ki, — mondván — menj ki
Rut dög, éltél eleget.”

Akik sírva kísérik a halottat, a temetőből víg torba mennek, s mialatt jóllakást, kacagást keresnek, a halottat ott hagyják, ahol

Vigan várnak, s rendet állnak
Kígyók békák seregi;
S mint ama szép udvari nép,
Ugy fogadnak öregi.
Alig várják, hogy bészárják
A sírásók vermedet;
Hogy rághassák, s marconghassák
Gyengén hizlalt testedet.

Ez a pompás kép, ahol a férgek, mint valami udvartartás fogadják, majd pedig rágni kezdik a „gyengén hizlalt” testet, kitűnő kontrasztja az élők vidám halotti torának. A hasonló képek

sorozatát didaktikus rész követi, ahol a vers már veszít lendületéből, míg végül a költő azzal a figyelmeztetéssel búcsúzik olvasójától, hogy a váratlanul, lopva jövő halál „még ma” elérheti őt is.

Nyéki Vörösnek sokkal több érzéke volt a borzalmak, a kínok festéséhez, mint a boldogság és ragyogás ábrázolásához. Bár ez utóbbit kerülte, a *Tintinnabulum*-ban mégis rákényszerült, hiszen a menny a végső dolgok egyike. A halál, ítélet, pokol erős és sötét színeket igénylő ábrázolása után azonban tolla elerőtlenedik, a négyesrimű tizenkettősben képtelen a dicsőült fényesség világának illúzióját keltetni, vízió helyett a mennyei boldogságot kizárólag retorikával próbálja — hasztalan — felidézni. Mennyire jellemző, hogy a mennyfejezetben az a rész emelkedik ki, amelyben felsorolja az üdvözült mártírokat, megemlítve haláluk módját is. Itt egyszerre ismét saját hangjára talál és meglepő terminológiai találekonyssággal tudja számos versszakon át a különböző kínos halálnemeket elősorolni.

Nyéki Vörös barokk költői stílusának jellegét, fejlődési irányát talán a legjobban egyetlen kései Mária-énekén mérhetjük le, amely a Szent Kazimírnak tulajdonított Mária-himnusz igen hű fordítása. A magyar költő szakaszról szakaszra követi eredetijét, nem vesz el belőle, nem is ad hozzá, a fordítás során mégis a gótikus kecsességű sorokat minduntalan saját kifejezőbb, konkretább, vaskosabb, cselekményesebb barokk modorához asszimilálja. Az elvontnak konkrétá váló átalakítására, a képszerűség fokozására példa a „Hujus mores, tanquam flores exornant Ecclesiam” sor fordítása :

E Rózával, mint fáklyával,
Isten nyája tündöklük.

Az ezt megelőző szakaszban Mária *életéről* volt szó, Nyéki Vörös közvetlenül erre vonatkoztatja a *rózsa* metaforát, melyet a *fáklya*hoz hasonlít. Így lesz az elvont fogalmat elvont képpel megvilágító latin „erkölcsök mint virágok” helyett az egyik konkrét képet egy mássikkal felfokozva asszociáló „rózsa mint fáklya”. Metafora helyettesíti az *Ecclesia*-t is, mely a magyarban a rózsa-fáklyával *tündöklük*, míg az eredetiben az erkölcsök csak *díszítik* azt. A stílus átalakítására még jobb példát nyújt az alábbi strófa latin és magyar változatának az összehasonlítása :

Per te mundus, laetabundus,
Novo fulget lumine,
Antiquarum tenebrarum,
Exutus caligine.

Új világgal, és virággal
Általad föld tündöklük;
Setétsége, s bűdössége
Régi ködnek eloszlik.

A magyarban több az akció: Nyéki Vörös a mondatot kettőre bontja, két állítmánnal. Halmazásra törekedve a *világ* (világosság) mellé a *virág*-ot, a *setétség* mellé a *bűdösség*-et is odailleszti. Végül a latinban szereplő „rég sötétség köde” helyett nála „rég köd sötétsége” lesz: míg az előbbi absztrakció, az utóbbi realitás, a *bűdösség* hozzátársításával pedig az érzékiséget fokozó frappáns kép.

Nyéki Vörös barokk költői stílusa kissé egyoldalú, a lágyág, kecsesség, gyöngédség festése idegen tőle, nem tud elég széles skálán játszani. Az erőt, szenvedést, borzalmat, erős mozgást, az elemek kavargását azonban sikerrel tudja megeleveníteni, s e téren nagy szó- és képzagzagságról tesz tanúságot, különösen a *Tintinnabulum*-ban. A magyar költői nyelv fejlődésének egy új irányát is jelzik az „ítélet” hangulati aláfestésének szánt következő versszakai:

A futásra semmi hely akkor nem leszen,
Sem hegy, sem kőszikla akadált nem téssen:
Mert az egész Világ talpig tűzben leszen:
Még Pokol is akkor senkit bé nem véssen.

Hegyek, völgyek téged el nem buríthatnak:
Mert, mint viasz tűztől, aként megolvadnak:
Szörnyű ropogással Csillagok le hullnak,
És nagy sebességgel Egek is elmúlnak.

Tengernek iszonyu kemény zuhogása,
A Földnek szüntelen való indulása,
Napnak, s Holdnak véres homályosodása,
Ugyan meg-fonnyasztanak, s Vadak ordítása.

Oh ti Caucasusnak kemény vad szelei,
Égi Palotáknak szép lakó helyei,
Pokol dögletes kénköves szelei,
Es Ádámtól való Népeknek elei!

Ezzel a stílussal találkozunk majd teljes pompájában Zrínyi monumentális csataábrázolásai-ban, vagy a démoni hatalmak támadását megjelenítő mitológikus víziójában. Sebesség, zuhogás, ordítás, ropogás, a Kaukázus kemény, vad szelei, a Hold véres homályosodása : ez az a költői terminológia, mellyel a világrészek csatájává felfokozott szigetvári küzdelem atmoszféráját érzékeltetni lehetett.

Nyéki Vörös Máttyás költeményeinek hangulata, színei egy „utolsó ítélet”-freskó alvilági erőinek a gomolygását juttatják eszünkbe. Az olvasó elé sötét fenyegetésként mered a lopva közelgő halál, és az örökkévaló pokol, melybe „sok pórt, s koldust . . . kergetnek”. Kiadványai előtt hiába keresünk főurakhoz címzett dedikációt, nem nekik írták e költeményeket, nem is hozzájuk szól a fenyegetés. Az ő számukra a sötét tónusú pokol-víziók ellenpólusát írta meg a kezdődő barokk szépirodalom másik jeles írója, Hajnal Máttyás (1578—1644) jezsuita. Az *Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokruól való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyarázott könyvecské-je* 1629-ben jelent meg Ferenczffy első kiadványaként.³⁵ Kiadó és író, Ferenczffy és Hajnal egyaránt Nyári Krisztinának, Eszterházy Miklós nádor feleségének dedikálják a könyvet, mely a mennyországba vezető utat, „az egész megigazulásnak is módját és folyását”, mutatja meg, az „utolsó ítélet”-freskók mennyei jelenetének ragyogását árasztva, „Zászlós-Urak vígan Menyben helyeztetnek” — hirdette Nyéki Vörös. Hajnal Máttyás most vállalkozott rá, hogy az ország első asszonyát a mennybe kalauzolja. Míg Nyéki Vörösnél a négy végső dolog közül az első háromra, itt a negyedekre esik a hangsúly ; a pokolbeli kínok végtelensége helyett pedig a mennyei boldogság örökkévalósága tárul fel már a dedikációban : „bényelet-tel az feneketlen dicsőségnek fényességében, nem különben, mint a hal az tengerben ; mikor az Isten tebenned és te az Istenben leszesz”.

Hajnal könyve az irodalom egyik hagyományos műfajába sem sorolható : a műfajok egymásba olvasztásának barokk eljárására példa. A kis könyv tizennyolc fejezetének élén a németalföldi Wierix *Cor Jesu amanti sacrum* című barokk metszet-sorozatának képei sorakoznak, melyek igen népszerűek voltak Európa-szerte a jezsuiták között, s melyeket kis latin magyarázó versekkel is elláttak. Ezekben a vallásos emblémákban gyökerezik Hajnal komplex-műfaja, de ő nemcsak a latin versikéket fordítja magyarra, hanem minden egyes

³⁵ Kiadva: MIR 17. Bp. 1932. — A könyvre vonatkozó irodalom: IPOLYI ARNOLD: Bedegi Nyári Krisztina. Bp. 1887. 89—93.; az id. kiad. előszava BRISITS FRIGYESTŐL; GAJLIKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 26—7.; RÓNAY GYÖRGY: Misztika az ellenreformáció irodalmában. KatSze 1937, II. 652—4.

képhez még három rövid elmélkedést és egy könyörgést csatol. E saját toldásaival, mely könyve terjedelmének túlnyomó részét képezi, válik el a későreneszánsz emblematika gyakorlatától. Az emblémák ugyanis arra szolgáltak, hogy a néző-olvasó intellektusát foglalkoztassák, hogy fejtorésre késztessek, ha pedig egyes humanista szerzők nem bíztak az olvasóban, akkor hosszabb logikus-didaktikus fejtegetésben magyarázták a rejtvénytörő kép értelmét, miként azt Rimay a virtuosok vagy a Religio, Ádám János pedig az Amicitia esetében tette. Hajnal eljárása gyökeresen különböz. Ő is kevésnek tartja a képet és az alatta álló versikét, de ezt ő nem magyarázattal egészíti ki, hanem megmaradva a kép szemléletében, misztikus látomásba ragadja olvasóját.

A szerző maga „lelki comediá”-nak, „isteni játék”-nak minősíti művét, s bár nem valódi, színe kíváncsozó drámáról van szó, megjelölése jogos, mert a mű valóban egy drámai folyamat bemutatása, melynek koncepcióját, „a játék summáját” — a korabeli gyakorlathoz híven — már az ajánlólevélben előadja. A bűnös lélek szívébe fogadja Krisztust: ez a tárgya ennek a misztikus sacra rappresentazione-nak, ezt a témát variálja a tizenhét jelenet. Joggal nevezhetjük az egyes részeket jelenetnek, mert az elmélkedések és könyörgések között rejtett belső dialógus lappang: a könyv hőse — maga a címzett, Nyári Krisztina — az „én lelkem”-hez intézett elmélkedésekben rádöbben a szinszerűség illúzióját keltő kép értelmére, amire válaszul lelke a könyörgésben megadással esedezik Urához, azaz Jézushoz. Különösen az első tíz jelenet mondható mozgalmasnak: a bűnnel megrakott szívet, a lélek otthonát az ő ellenségei, vagyis a „világ” (fényes öltözetű hölgy), a test (buja tekintetű, meztelen alak) és az ördög, hatalmas hálóval igyekeznek törbe ejteni, de velük szemben Jézus indul megmentésére; kopogtat a szív ajtaján, de nem bocsátják be; addig lövöldöz a szívre nyiláival, míg mégis beengedik; lámpát gyújtva megmutatja, minő undok férgekkel (bűnök) van az tele, ezeket kisöpri, majd szent izsópjának élő vizével megszenteli a szív belsejét; virágokkal (erények) ékesíti, belé helyezi kinszenvedései eszközeit, s ő maga is beléköltözik. Ezután már kissé statikusan folytatódik a „szent játék”: a szívben immár uralkodó Jézus meggyújtja ott az elmélkedés és az ima tüzét, tanít, énekel, hárfázik, míg végül a mennyei örökkévalóságra érdemessé tett szívet megkoszorúzza.

Ez a reneszánsz után oly kiáltóan anakronisztikus mű azáltal válik sajátosan művészi, hogy a bűnös lélek megtérítésének, Jézussal való egyesülésének misztikus comédiáját végigkíséri egy erotikus allegória: a menyasszony és mennyei jegyesének misztikus násza. A szív ajtaján kopogtató Jézus, a menyasszony házában ajtaján zörgető és egyelőre bebocsátást nem nyerő vőlegénnyel azonos, a Jézust szívébe záró lélek pedig a vőlegényét ágyába ölelő menyasszony tükörképe. A misztikus történet állandóan a profán költészet inventio poeticáival halad előre, a szívré nyilazó gyermek Jézus is a nyiláival szerelemre gyullasztó gyermek Amor „szent” travesztálása, s a bűnös, majd megtérő lélek szavai minduntalan az *Énekek éneké*-nek forró erotikájú soraihoz csapnak át. A vallásos és világi elemek összeötvözdésének ugyanazt a folyamatát figyelhetjük itt meg, amely a korabeli festmények erotikus lobogású Magdolnait, vagy Murillo *Immaculatá*-inak kihívó érzékiségét megteremtette.

A vallásos és erotikus szimbólika egymásbafonódó kettős vonala eleve megszabja a stílus jellegét, s különleges stílusfinomságokat egy sokhúrú hangszeren való játszani tudást igényel. Hajnal Mátyás — ha nem is egyenletesen, de — könyvének több helyén meg tudott birkózni a feladattal. A „cselekmény” szálai néhol tiszta harmóniájú polifóniába egyesülnek, akárcsak a fuga szólamai, mint például a kopogtatási jelenet *Könyörgésé*-ben:

Magasztald az Urat, én lelkem, mert könyörületesen bánt teveled, az ő ingyen adott és minden érdemedet megelőző malasztját közölvén teveled, azaz sok szép belső sugallásokkal és kegyes serkenetésekkel, nem különben, mint valami zörgetésekkel ébresztvén a te bűnben heverő és elaludt szívedet. . . Tudni illik, nem különb. szózatokkal híván téged, amint amaz lelki menyasszonyt Salamon énekében: Nyisd meg nekem, én hugom, én szeretőm, én galambom, én szeplőtelenem, mert rákva a fejem harmattal és az én fodorótott hajam éjjeli csepek-

kel. Oh minden méznek édességét meggyőző édes szó! S kinek nem lágyíthatnák meg kemény szívét ezek az kegyes ígék? Kinek? Tudni illik neked, én szívem, ki az megnevezett rest és puha menyasszonnyal tunyaságodnak belső ágyas házábul hasonlóképpen felettél a te mennyei Jgyesednek, mondván: Levettettem köntösömet; mint öltözzem abba? megmostam a lábaimat; mint mocskoljam meg azokat? Ah kegyetlen felelet! Én voltam, Uram Jézus, én, ez a puha és háláadatlan menyasszony; ki nem egyszer, hanem sokszor kirekesztettem felségedet lelki házamnak szobájából. Én, aki annyiszor megvettem a te drágalátos sugallásodat, siketségre vettem szép intésidet. De miért? Ah, mindenkor marcona és semmirekellő dolgokért...³⁶

Egészen más próza ez, mint a Pázmányé. Az értelmi meggyőzésre törekvő logikus körmondatok hőmpölygését itt csupa sejtetés, a gyakori kérdésekkel, felkiáltásokkal, feleletekkel előidézett vibrálás váltja fel. Hajnal gondolatmenetét nem lehet a ratio útján követni, misztikus irracionalizmust, a középkori amor sanctus lehelletét árasztják képei, hasonlatai. Épít a manierizmus stílusvímányaira, de a meglepő, gondolkodásra serkentő asszociációkat az értelem-zsongító szent érzelmesség kifejező eszközeivé teszi: „Ím, Uram Jézus — olvassuk a hatodik jelenetben —, az te szent prófétád intése szerint kezembe vettem szívemnek citaráját, följártam lelki érzékenségemnek városát és piacit, föltaláltam sok undokságos vétkeimnek nyomdokit.”³⁷

A barokk stílusnak ezt a fajtáját Hajnal tudatosan választotta. Egyetlen hitvitázó művében, a *Ki-telt cégér*-ben (Pozsony 1640) nyoma sincs ennek a bensőségnek és áhíthatnak, az alogikus, misztikus sejtelmességnek. Mint polemikus, Pázmány és Balásfi már kitaposott ösvényén jár, mert nem irodalmi elvek vagy egyéni hajlam, hanem a feladat természete írta elő számára az egyik vagy másik modor választását. Ő is azt a jezsuita írotípust képviseli, mint kortársai, csak őt más feladattal bízta meg a rendje. Neki többnyire nem az ellenfelekkel kellett viaskodnia, hanem mint Esterházy Miklós nádor udvari káplánja és gyóntatója, a katolikus párt vezérének udvarában kellett a hitélet elmélyítésén buzgolkodnia. Nem ellenérveket kellett leküzdenie, mint a hitvitázóknak, nem a protestánsok szájaize szerinti, őket a katolikus vallásra csalogató imádságokat kellett írnia, hanem a régtől fogva katolikus érzelmű, általa már formailag is áttérített, s az ellenreformáció valóságos apostolává formált Nyári Krisztina számára kellett vallásos olvasmányt írnia. „Lelki comédiájá”-nak írásakor őt semmiféle gyakorlati meggondolás nem gátolhatta a barokk irracionális, misztikus irányának érvényesítésében, sőt éppen ilyen írást igényelt a katolikus vallás rajongójává nevelt asszony. Nem Hajnal könyvével kezdődik ugyan a misztikus elemek megjelenése a magyar barokkban, ebbe az irányba mutattak már Pázmány és Vásárhelyi Kempis-fordításai is, de Hajnal lényegesen továbbment, nem elégedett meg a középkori misztika fordításban való felelevenítésével, hanem azt a barokk sajátos világképébe illesztette bele.

Az ő könyve is szerves része a „négy végső dolog” irodalmának, szinte kiegészíti, teljessé teszi azt a képet, amit Nyéki Vörös Mátyás művei nyújtanak. Ő is a kor embereinek valóságos lelki szükségleteire reagál és egyben ő is tudatos propagandát folytat. A különbség oka a közönség: a népnek a pokoltól való félelem és vallásos aszkézis, a főúrnak a mennyei boldogság ígérete és vallásos hedonizmus járt. Ezért tud a barokk szépirodalom már kezdetkor két különböző stílusváltozatot felmutatni.

A korai magyar barokk írók második, a szépirodalmat is művelő csoportja ugyanazokat a feudális osztályérdekeket szolgálta, mint Pázmány és írotársai. Ugyanúgy az ellenreformációt propagálják, és az új barokk világképet igyekeznek kialakítani. De míg Pázmány és köre elsősorban a reformáció és a humanista tudomány ellen hadakozik, addig Nyéki Vörös és Hajnal a reneszánsz életszemlélet, életeszmény helyett akar mást nyújtani. Az ő műveik problematikája ezért irodalmi téren gazdagabb, bonyolultabb, a vallásos tematika

³⁶ Id. kiad. 38—9.

³⁷ Id. kiad. 51.

ellenére is több bennük a világi elem, s az új stílust is fokozottabban képviselik, annak ellenére, hogy messze elmaradnak Pázmánynak, a maga nemében kivételes nagyságától.

Pázmány, Balásfi, Lépes, Nyéki Vörös, Hajnal és a többiek munkásságával az ellen-reformáció egyre jobban terebélyesedő irodalma határozottan barokk jelleget öltött. A XVII. század első harmadában tehát joggal beszélhetünk barokk irodalmi irányzatról, mely időben a barokk képzőművészet megjelenését is megelőzte. A barokk azonban még nem uralkodó jelenség ekkor, hiszen a kor kultúrája egészében még későreneszánsz jellegű, s az irodalomnak is csak a katolikus vallásos ágában, vagyis egy jól körülhatárolható területén vert egyelőre gyökeret; a világi irodalomban pedig még nyoma sincs; Pázmánynak és társainak a fellépése ezért nem jelentheti még a magyar irodalom és művelődés új korszakának kezdetét, hanem csak egy új és nagy jövőjű irodalmi irányzat zászlóbontását.

(Folytatjuk)

Tibor Klaniczay

THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN BAROQUE LITERATURE I.

The Baroque style appears in Hungarian literature first among the men of letters, mostly Jesuits professing the Counter Reformation, in the early 17th century. The Catholic counterreformation in Hungary was closely connected with the interests of the aristocratic class of big landowners which formed the social basis of the Baroque style and education. However the Baroque style was generally adopted by the aristocratic society only around 1640, while prior to this date the Baroque developed within the bounds of the Roman Catholic Church, and the scholars of the Baroque literature were almost without exception priests or Jesuits. In the first third of the 17th century, — when in Hungary the late Renaissance education and literature were still dominating — a Baroque literary tendency of counter-reformation and of Jesuitic trend appears: the first part of the study here published analyses the beginnings and the development of this tendency. The author deals first with the initial stage of the literature of Counter Reformation in the 16th century and points out that the Catholic writers still insisted on the traditional humanist education and forms. The first signs of the Baroque style can be discerned in the works of the Jesuits when they assumed the leading part in the Counter Reformation. The Jesuits appeared first in 1561 in Hungary but they permanent by established themselves only half a century later. In 1616 when the most prominent Hungarian Jesuit Péter Pázmány became archbishop of Esztergom, the victory of the Jesuitic tendency within the Church was confirmed, once for all. At this time the colleges of the Society of Jesus were founded one after the other and they turned into the first homes of the Baroque education; Péter Pázmány himself has become the first great figure of early Baroque literature. Pázmány and his associates (Káldy, Balásfi, Veresmarti, etc.) leaved no stone unturned in order to convert and win the Protestant masses and for this reason the Baroque style assumed in their hands a rather simple form void of visionary and ecstatic elements. Pázmány's logical and monumental prose represented the only sound way in the development of the same against the Manneristic style then prevailing in Hungarian literature. However, Pázmány and his group of writers cultivated only the strict religious genre of literature: sermons, theological works, prayer-books and polemical essays, but not all aspects of the belles-letters. The first marks of the Baroque belles-letters appear at the same time in the works of another group under the auspices of the Royal Chancellery. The writers connected with this group: Bálint Lépes, Mátyás Nyéki Vörös and Mátyás Hajnal — all ecclesiastics — contribute to the propaganda of the Counter Reformation rather in artistic forms adopting the Baroque style. Among them Mátyás Nyéki Vörös is the first remarkable Hungarian Baroque poet. In his poems conceived in the Baroque subject of "the four extreme causes", he contributed to call Baroque naturalism, especially by painting scenes of horror. Mátyás Hajnal on the other hand, compiled a prayer-book in prose, dressed in literary form, seasoned with a certain dramatic plot, and characterised by recalling also a religious eroticism and a mystical trend.

A MAGYAR BAROKK IRODALOM KIALAKULÁSA

(Második közlemény)

4.

Az eddigiekben a barokk irodalmi irányzat kialakulását igyekeztem megvilágítani, a továbbiakban az a főkérdés, hogy mikor válik az irányzat uralkodó stílussá, mikortól fogva beszélhetünk a magyar irodalomban, művészetben s általában a magyar művelődésben a reneszánszt követő barokk korról. A stíluskorszakok nem egycsapásra váltják fel egymást; az új stílus eleinte még a korábbi korszakon belül, mint egy új irányzat stílusa jelentkezik, s ugyanígy az új korszakban is továbbélhet még valamely szűkebb körben a régi stílus. Így maradt fenn Erdélyben a későreneszánsz egészen a XVII. század végéig, mélyen belenyúlva a barokk korba. Mégis megállapítható az a szűkebb időköz, amelyet a két korszak határanak, a fordulat idejének tekinthetünk. Ennek meghatározása bonyolult feladat, de biztos eredményre juthatunk, ha a magyar barokk társadalmi bázisnak a vizsgálatából indulunk ki, s azt keressük, hogy mikor tette magáévá az új stílust a főúri osztály nagy többsége.

A barokk a főurak katolizálásának a nyomán kezdett világi körökben is terjedni és bizonyos fokig az ellenreformáció átvételének függvénye volt, hiszen ennek írópropagátorai voltak az új műveltség és stílus első képviselői. Az összefüggés mégsem ennyire egyértelmű, mert bár kezdetben csak az ellenreformációs mozgalom sodrában, s nem is azonnal, jelent meg a barokk, később messze túlnőtt annak keretein. Az ellenreformáció nem a reneszánszt, hanem a reformációt váltotta fel, a barokk pedig éppannyira szélesebb, egyetemesebb jelenség a vele rokon ellenreformációnál, miként a reneszánsz volt a reformációnál. A barokk műveltség uralomra jutását egymagukban nem indokolják azok a közvetlen politikai érdektényezők, melyek az ellenreformáció átvételét előidézték. A nagy átalakulást azok a mélyreható változások követelték, melyek az uralkodó osztály létszámát, tudatát, igényeit és izlését meghatározó gazdasági és társadalmi viszonyokban végbementek.

Az az új arisztokrácia, mely a gátlástalan individualizmussal vagyont, rangot, hatalmat hajszoló parvenü-főnemesekből — a reneszánsz és reformáció századában — kikovácsolódott, a XVII. század elején már a megszerzett gazdasági és társadalmi pozíciók megvédését, biztosítását érezte feladatának; az egyéni törekvéseknek nagy teret engedő anarchikus állapotok helyett rendet és konszolidációt kívánt. Ezt a tendenciát koronázta látszólag teljes siker a bécsi békével, illetve az 1608. évi törvényekkel: ettől kezdve a harcok és bizonytalanság közepette vagyonszerzőt végleg felválthatta a békében és biztonságban vagyongyarapító és gazdagságot élvező főnemes típusa. Az árutermelő gazdaságok nagy fellendülése, a második jobbszárnyú rendszerének megszilárdulása, a törökkel való félévszázados hosszú béke, a rendi szabadságjogok birtoklása: a főúri osztály karakterének nagy átalakulására és az új helyzetnek jobban megfelelő kultúra iránti érdeklődésére vezetett. Bár a későreneszánsz műveltség a XVII. század eleji főúri udvarokban még virágkorát élte, s például a Thurzók körében kivételes pompát fejlesztett ki, a reneszánsz keretei egyre inkább elégtelenné váltak arra, hogy ennek a megváltozott osztálynak az igényeit kielégítsék. A magyar barokk genezisének legfontosabb dátuma ezért 1608; ettől kezdve *elvben* már a barokk az uralkodóosztály főúri vezetőrétegének adekvát stílusa. A reneszánsz életformáról és stílusról a barokkra való áttérés *valójában*

azonban csak több évtized után következett be. Ennek a folyamatnak a megindulásában és meggyorsításában volt óriási szerepe az ellenreformációnak, mely a változást kezdeményező tényező szerepét töltötte be, és tudatosította a fejlődés új állomásával együttjáró nagy világnézeti és műveltségi átváltás szükségességét és célszerűségét.

Mindezt Eszterházy Miklósnak (1583—1645), a kialakuló magyar barokk első világi reprezentásának az egyénisége és pályája világítja meg a legjobban.¹ Reneszánsz és barokk határán ő az utolsó nagy parvenü a magyar főnemeselek között, ő futotta be az utolsó reneszánsz-típusú főúri karriert és magával hozott még valamit a reneszánsz határtalan egyéni ambícióból. A protestáns származású, valószínűleg a sellyei jezsuitáknál katolizált szegény nemes, Illésházy unokaöccse és familiárisa, majd Mágócsy Gáspár nemes szolgálatja, ennek elhunytá után pedig egycsapásra ágyának és a mérhetetlen Mágócsy—Dersffy vagyonnak az örököse: az 1610-es években már a főrendek sorába emelkedett. Tünetesen felfelé ívelő pályája tehát már 1608 után, a rendi konszolidáció idején bontakozott ki; az ekkor érvényes főúri osztályérdekek felismerésére talán éppen homo novus-volta tette őt kortársainál alkalmasabbá. Az ellenreformáció támogató első főurak, Homonnay György, Draskovich János, Forgách Zsigmond után ő vitte következetesen tovább az Illésházy és Thurzó által megalapozott rendi politikát. Szinte szimbolikus jelenség, hogy pályáját éppen Illésházy szolgálatában kezdte, második felesége, Nyári Krisztina pedig Thurzó György menyje, Thurzó Imrének, az 1619-ben még Bethlen mellett fellépő protestáns főúri párt vezérének özvegye volt.

Politikájának legfőbb célja a „magyar szabadság”-nak nevezett rendi szabadságjogok, a feudális rendi hatalom védelme és erősítése. Ezért láthatta elődjét és példaképét a makacsul protestáns Illésházy Istvánban; ezért tekinthette jogosnak a Rudolf kormányának abszolutisztikus politikáját megghiúsító Bocskay-felkelést, annak protestáns jellege ellenére is; de ugyanezért lett éppen ő — Ipolyi Arnold helyes megállapítása szerint —, „az ellenreformációnak s a kath. egyház helyreállításának első (értsd: legnagyobb) apostola a világiak közt”.² Eszterházy látta a legvilágosabban, hogy míg a század elején a nagybirtokos-főúri osztály érdekei a Habsburgokkal szembeni ellenállást, sőt fegyveres harcot tették szükségessé, addig 1608 után ugyanezek az osztályérdekek a királlyal való szoros szövetséget és az ellenreformációt kívánták.

Elsősorban ezek a felismerések és nem a vallási ellentétek tették őt Bethlen Gábor elszánt ellenfelévé. Nagyon jellemző erre az a levél, melyben őva inti Nyitra megyét a Bethlen által összehívott országgyűlésen való részvételtől: „honnét vette s ki adta az autoritást az erdélyi fejedelemelek s mi közű hozzánk, hogy minket gyűlésbe híjon s ily *absolute* parancsoljon magunk országában?”³ A rendek hatalmát megtörő abszolút uralom rémét látta megtestesülni Bethlen törekvéseiben, s ezért a főúri osztályérdekek, a rendi szabadságjogok szempontjából éppoly veszélyesnek ítélte azokat, mint a Habsburg-hatalom század-eleji központosító politikáját. Eszterházy és Bethlen tehát a maguk módján egyaránt örökösei a Bocskay-szabadságharcnak, melyben átmenetileg különböző osztályok fogtak össze a mindegyiket pusztulással fenyegető Habsburg katonai uralommal szemben. De míg Bethlen annak a Bocskaynak az utóda, aki a hajdúkra támaszkodott, s akiben potenciálisan adva volt már az abszolút hatalomra való törekvés lehetősége, hiszen megmutatta 1594-ben, hogy a fejedelemmel szembeszegülő rendeket miként kell hóhérvégre juttatni; addig Eszterházy azt az Illésházyt, a szabadságharc béke-pártjának a vezérét követte, aki a magyar nép küzdelmét a nagybirtokos arisztokrácia érdekében hasznosította.

A magyar főurak nagy többsége — azok is, akik eleinte Bethlen mellé álltak —, hamarosan belátták, hogy osztályérdekeik az „abszolút parancsoló” magyar fejedelemmel szemben

¹ Életrajzát lásd: CSAPODI CSABA: Eszterházy Miklós nádor. Bp. é. n.

² IPOLYI: Nyári Krisztina 101.

³ CSAPODI i. m. 38.

az idegen király mellé állítja őket, s hogy számukra az Eszterházy által képviselt politika a legelőnyösebb. Ezért válhatott ő a katolikus párt vezérévé, s ez jutott kifejezésre az 1625. évi országgyűlésen, amikor a rendek bizalma alacsony származása ellenére nádorrá emelte. Ennek a választásnak a jelentősége csak Pázmány érsekké emelkedéséhez hasonlítható: miként ez utóbbi egyházi téren, az előbbi a világi politikában jelezte az új irány győzelmét. Pázmány és Eszterházy, a két legnagyobb rendi méltóság birtokosa, ugyanazt a rendi politikát képviselte, és szorosan együttműködött ennek sikere érdekében. Kettejük közül Pázmány volt a nagyobb látókörű, messzebbre tekintő, s ezért rugalmasabb politikus; Eszterházy azonban a főúri osztráyérdekek leplezetlenebb és következetesebb képviselője. Őt ugyanis nem kötötték a sajátos egyházi érdekek, a főpapság külön szempontjai, mint Pázmányt, aki nyíltan nem vállalhatta a jezsuitákat — őt magát is — száműző Illésházy örökségét. A két egyaránt nagy ambíciójú és rangját féltékenyen őrző politikus gyakori személyi ellentétei mögött is többnyire a főpapi és főúri rendek érdekeinek másodlagos, átmeneti eltérései rejlenek. Ezek az ellentétek azonban nem változtattak céljaik alapvető közösségén: rendi politika, ellenreformáció és barokk műveltség mindkettőjük pályájának és törekvéseinek legfőbb jellemzői. Az első barokk főpap és egyházi író világi kortársát joggal nevezhetjük — Tolnai Gábor szavaival — az első magyar barokk főúrnak.⁴

A külsőségeket tekintve Eszterházy Miklós környezete még alig tér el más főurak késő-reneszánsz világától. Családi birtokai központjává nem emel még kényelmes barokk palotát, hanem Fraknó hegyen épült várát építteti újjá hagyományos modorban. Hajnal Mátyás barokk könyvecskéje azonban, amely az ő felesége számára, az ő otthonában készült, meggyőzően tanúsította, hogy Eszterházy Miklós műveltség-eszménye, udvarának atmoszférája már gyökeresen különbözik kortársaiétól. Ez a különbség sokszor a későreneszánsz udvari pompára való visszahatásban is megnyilvánul, amire jó példa Nyári Krisztina két házassága. Míg első férjével, Thurzó Imrével hónapokig tartó, hétvármegyére kiterjedő lakodalom keretében kelt egybe, addig 1624-ben Eszterházy Miklóssal a Turóc-megyei Szucsány kis templomában minden fény és pompa nélkül tartotta esküvőjét. Az esketést azonban nem kisebb ember, mint maga Pázmány végezte: a díszes külsőségeket az ellenreformáció vezéralakjának jelenléte pótolta.⁵

Eszterházy udvarának barokk jellegét mindenekelőtt a jezsuitákkal való szoros kapcsolatai biztosították. Már első házassága után udvarába hívta Hajnal Mátyást, hogy segítsen feleségét és házanépét a katolikus vallásra áttéríteni, majd később második feleségét Nyári Krisztinát is Hajnal nevelte buzgó katolikussá. Fiait is jezsuitákkal neveltette, így Istvánt a verseket és iskoladramákat író Keresztes Istvánnal, Lászlót pedig Kolozsváry Istvánnal, aki előzőleg Pázmány unokaöccsét tanította. Forró Györgyöt is ott találjuk csaknem minden családi ünnepen, melyek fényét rendszerint Keresztes verses alkotásai, emblémái is emelték. Nádori előterjesztéseit, memorandumait pedig gyakran Dobronoki György fordította latinra. Eszterházy egyúttal a jezsuiták legnagyobb világi mecénása; ő építteti a nagyszombati jezsuita (egyetemi) templomot 1630—37-ig, mely az első jelentékeny barokk stílusú építészeti alkotás Magyarországi területén. Jutott azonban gondoskodásából a ferenceseknek is: Kismartonban, ő alapít számukra kolostort.

A barokk irodalom kialakulása szempontjából legjelentékenyebb tette a katolikus-barokk irodalmi alkotások megjelenésének támogatása, melyben méltó társa volt vakbuzgó felesége is. Már 1616-ban Eszterházynek ajánlotta *Csepregi iskola* című munkáját Balásfi Tamás, s példáját később egyre többen követték, köztük olyan jelentékeny írók is, mint Káldy György, aki prédikációgyűjteményének első kötetét Pázmánynak, a másodikikat Eszterházynek dedikálta (Pozsony 1631). A neki ajánlott könyvek közt találjuk az első magyar

⁴ TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak. Bp. é. n. 136.

⁵ Az esküvő leírását, valamint Eszterházy jezsuita kapcsolatainak és ellenreformációs tevékenységének leírását lásd IPOLYI: Nyári Krisztina 70—111.

Bellarmin-fordítást, Tasi Gáspárnak, a szepesi kamara tanácsosának tollából (Bártfa 1639), valamint II. Ferdinánd gyóntatójának, Lamormani Vilmos jezsuitának *Eques Christianus* című könyvét (Bécs 1637). Míg a nádor a hitvitázó, térítő, teológiai, addig Nyári Krisztina a hitbuzgalmi, ájtatossági irodalom serkentésén buzgólkodott. Elsőnek a most említett Tasi Gáspár dedikálta neki *Lelki kalendárium*-át (Bécs 1627), ezt követte Hajnal Mátyás ismert munkája, majd Kópcsányi Mária-életrajza (Bécs 1631), s az ő biztatására készült a magyar nyelvű *Officium Beatae Mariae Virginis* (Pozsony 1643), a barokk ájtatossági irodalom egyik legnépszerűbb és sokszor megjelent alkotása is.

E korántsem teljes felsorolás ismeretében nem csodálható, hogy Eszterházyt az új barokk embereszmény megtestesítőjének tekintették; Lamormani Vilmos éppen azért ajánlotta neki *Eques Christianus*-át, mert benne látta a keresztény vitéz legméltóbb élőképét. Valóban ő az első főúr, akinél a jezsuiták által képviselt térítő szellem és magatartás már egy világi ember fő jellemvonásává válik, aki megszerezte az ehhez szükséges tudást és műveltséget is. A művelt főúr nem volt már ritkaság Magyarországon, Eszterházy elődei már jó ideje otthonosak voltak a reneszánsz és humanizmus világi kultúrájában. Ő azonban az ellenreformáció szellemi fegyvertárát igyekezett megszerezni, ezért Hajnal Mátyást azzal is megbízta, hogy őt a filozófiában és különösen a teológiában oktassa, de szívesen hallgatta Pázmány prédikációit is, mint azt Balásfitól tudjuk és Káldy is azért dedikálja neki prédikációi egyik kötetét, mert biztosra veszi, hogy írását majd „olvassa, pártfogolja és megoltalmazza”. Napi rendtartásához inasainak két órányi felolvasása is hozzátartozott, úgyhogy az idők során tanult teológussá, sőt vitatkozóvá képezte magát.

A katolikus vallás terjesztését minden eszközzel folytatta. Újonnan szerzett birtokairól a protestáns prédikátorokat elűzte, s a jobbágyokat hitük elhagyására kényszerítette; az udvarában nevelődő, szolgáló nemes ifjak számára valósággal teológiai és filozófiai tanfolyamokat és nyilvános disputákat rendezett; sőt ő maga is tollat ragadott, hogy egy terjedelmes hitvitázó munkával a Dunántúl utolsó protestáns főurát, Nádasdy Ferencet a katolikus egyház oldalára állítsa. Nádasdyhoz írott *Értekező level-e* (1642), melyet a luteránus főúr áttérése követett, Eszterházy széleskörű teológiai ismereteiről tanúskodik: otthonosan mozog a Biblia könyveiben, az egyházatyák, Luther, Bellarmin írásaiban. Jól szerkesztett, logikus körmondatokra épülő stílusa ugyan meglehetősen szürke, de amikor támad vagy gúnyol, színesebb, barokk mondatok is kipattannak tolla alól: „Nem is olvashatta Luther harag nélkül írásit szent Hieronymusnak, mivel ilyenkor felserkent benne az a vádoló és furdaló lelkiismeret, eleiben adván mely gonoszul cselekedett legyen, midőn az ő istenének tött igaz és dicsiretes fogadását nem csak maga szegte meg, hanem ágyas társával is rútol megszegette, midőn az Krisztus urunk tanácsán fundált szerzetes állapotnak szép gyönyörűséges paradicsomából az tisztátalan életnek undok sarában lépett.”⁶

Irodalmi munkásságának másik részét politikai írásai alkotják: memorandumok, a nyilvánosság elé szánt és ki is nyomtatott politikai levelek, melyekben a maga rendi koncepcióját fejtegeti a királynak tett javaslatok, vagy az erdélyi fejedelemmel való vita keretében.⁷ Bőven él történeti példákkal, akárcsak a kor külföldi államelméleti és politikai irodalma: a történelem az ő számára is hasznos példatár, a szónoklat, a politikai elmélet a polémia és az erkölcsi elmélkedés segédtudomány csupán, amivé a barokk süllyesztette. A barokk író a műveltségben és tudásban nem lát abszolút, önmagáért való értéket, mint a humanisták, hanem azokat kizárólag hasznosságuk, célszerűségük alapján értékeli. Ilyen volt Eszterházy is, az első barokk főúr, aki ha nem is vált jelentős íróvá, elsőként képviselte a barokk főnemes-író típusát.

⁶ Eszterházy műveit kiadta TOLDY FERENC: Galántai gr. Eszterházy Miklós munkái. Pest 1852. Az id. mondat a 16. hasábról.

⁷ Vö. CSAPODI i. m. 153.

Eszterházy Miklós szinte példát adott fiatalabb kortársainak a korszerű magyarországi barokk életformából. Sokan őt utánozták, tőle tanultak, de a fejlődés parancsa az egyes főúri családokat tőle függetlenül is a barokk műveltséghez juttatta el. A rohamossá váló nagy átalakulás időszaka a 30-as évek évtizede lehetett: ekkor már az arisztokrata családok túlnyomó többsége katolikus, s gyermekeiket — miként Eszterházy is — jezsuitákkal neveltetik, majd jezsuita iskolába küldik. Nagyszombat, Grác, Olmütz, Bécs jezsuita kollégiumainak és jezsuita vezetés alatt álló egyetemeinek falai között a kor csaknem minden főnemes ifja megfordult, részt vett a barokk iskoladrámák előadásában, tagja volt a Mária-kongregációnak. Az egyház és a jezsuiták azáltal is magukhoz láncolták már az egyes főúri családokat, hogy belőlük sokakat papokká, szerzetesekké, apácákká neveltek. Eszterházy Miklós unokái között már több főpap és apáca volt, s a jezsuiták között találjuk Wesselényi Miklóst, a későbbi nádor öcsét, vagy Balassa Pált, a költő gróf Balassa Bálint fivérét, — hogy csak néhány példát említsek. Az 1640-es években már egy kultúrájában, világnézetében, ízlésében erősen átforgalmazott uralkodóosztály áll előttünk, ezért joggal kereshetjük 1640 táján a barokk kor kezdetét.⁸

Ekkor indult meg a barokk képzőművészet egyre nagyobb arányú fejlődése is, szinte kizárólag a főurak mecénási buzgalma révén.⁹ Bár egészen új épület, mint az Eszterházy Miklós által emelt nagyszombati jezsuita templom, egyelőre még kevés született, a meglévő templomokat és reneszánsz várkastélyokat barokk dekorációval, freskókkal, stukkóval, új oltárokkal kezdték ellátni. Nádasdy Ferenc például sopronkeresztúri kastélykápolnájába (1643) és a lékai ágostonrendi templomba (1656) helyeztet korabarokk oltárt; sárvári várkastélyának lovagtermébe pedig gazdag stukkódíszítést készített, s az 1650-es évek elején megfesteti ide a magyar korabarokk egyetlen fennmaradt monumentális freskóciklusát: a hasonló nagyatyjának, a legendás „fekete bég”-nek hőstetteit és a tizenöt éves háború különböző eseményeit ábrázoló csataképek sorozatát. Batthyány Ádám 1641-ben rohongi kastélyának kápolnáját alakíttatja át az olasz Filiberával; még 1650 előtt elkészítteti a borostyánkői vár stukkókeretbe foglalt mitológiai freskóit; 1648-ban pedig az általa visszatelepített és mindvégig patronált németújvári ferencesek templomába emeltet új barokk oltárt. A század derekán készülnek a pozsonyi Pálffy-palotának és a Pálffyak bajmóci kastélykápolnájának stukkói, valamint a vöröskői vár sala-terrenájának tobzódóan gazdag dekorációja, — a korabarokk stukkóművészet legjelentősebb magyarországi alkotása. A rövid ideig nádorságot is viselő Pálffy Pál irányításával folyt a pozsonyi királyi vár újjáépítése az 1640-es években: ekkor készült a vár — 1811-ben elpusztult — nagy barokk freskóciklusa, mely az uralkodók hőstetteit, erényeit dicsőíttette allegorikus keretben. A nyugati országrészek főnemeseinek igénye az új barokk stílus iránt már oly általánossá vált, hogy az egyik kivételként protestánsnak megmaradt főúr, Thököly István is barokk stílusú oltárt építtet 1657-ben a késmárki vár kápolnájába.

Ezek a korai barokk emlékek kivétel nélkül külföldi mesterek művei, mégis szorosan a hazai fejlődéshez tartoznak, mert igazodnak a helyi hagyományokhoz és mert a megrendelő főúri osztály ízlését tükrözik. Általában még bizonyos szerénység, szűkszavúság jellemző rájuk: monumentális szobrok helyett inkább stukkó, nagyméretű freskók helyett kisebb képfelületek és gyakran még bizonyos emblematikus ábrázolás van többségben. A század második felében azonban — az állandó háborús körülmények miatt csak kisebb számban ugyan — megjelennek már az érettebb barokk alkotások, mindenekelőtt az új barokk épületek is, mint a lorettomi szeviták új temploma (1686—99) a Nádasdy-család jóvoltából, az Eszterházy Pál költségén a század vége felé épülő boldogasszonyi ferences templom, valamint a magyaror-

⁸ A barokk főúri életforma és műveltség kialakulását részletesen rajzolja meg TOLNAI GÁBOR id. művében: 107—38.

⁹ A művészettörténeti adatok mind a két legújabb összefoglalásból valók: GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. és AGGHÁZY MÁRIA: A barokk szobrászat Magyarországon. Bp. 1959.

szági barokk első nagyszabású világi emléke: a kismartoni Eszterházy-kastély (1663—72)—A nagyszombati egyetemi templom főhajójának a század végefelé készült monomentális mennyezetfreskója is híven mutatja a főurak pénzén kibontakozó barokk művészet felfelé ívelését.

A katolizált, jezsuita körben nevelkedett, az egyházzal sok szállal összenőtt és a barokk művészetet támogató főurak között kell keresnünk — Eszterházy Miklós példájára — a katolikus barokk irodalom újabb mecénásait, sőt a 40-es évektől kezdve már a barokk irodalom legjelentősebb művelőit is. A művészet pártolásában kitűnt főurak neveivel gyakran találkozunk a barokk egyházi irodalom alkotásainak ajánlóleveleiben. Nádasdy Ferencnek dedikálta Sámbar Mátyás jezsuita *Három idvösséges kérdés* (Nagyszombat 1661) című munkáját, az ugyancsak jezsuita Stankovics János pedig *Rövid... bizonyítása a Lutherista és Calvinista Purgatoriumnak* (Loretom 1670) című könyvét. Batthyány Ádám nevével az agg Veresmarty Mihály *Tanácskozás*-a a harmadik kiadásának (Pozsony 1640) címlapján, valamint Kéri Sámuel ferences, Batthyány udvari káplánja, *Keresztény Seneca*-jának (Bécs 1654) élén találkozunk. Az ájtatossági irodalom ügyét Nyári Krisztina után továbbra is nők viselik szívükön: Szécsi Mária Pázmány Kempis fordítását és *Imádságos könyvét* jelentette meg újra, az utóbbit díszes kiállításban, számos metszettel illusztrálva (Bécs 1665). A főurak közül nem egy személyesen is művelte a teológiai-vallásos irodalmat, Eszterházy Miklóshoz hasonlóan. Fián, Eszterházy Pálon, több Máriával kapcsolatos könyv szerzőjén, illetve fordítóján kívül megemlíthetjük Zrínyi öreg barátját, Megyery Zsigmondot, aki *Lelki okulár*-jában (Bécs 1658) a Miatyánk értelméről elmélkedett, *Libanuson termő cédrusfának veleje* (Nagyszombat 1671) című könyvében pedig Cornerus Jakab minorita szerzetes latin szentenciáit dolgozta át magyar versekbe.

A katolikus vallásos irodalom támogatásához és aktív műveléséhez — a negyvenes évektől kezdve — szervesen kapcsolódik a főurak sokrétű barokk költői tevékenysége egy főúri költői iskola kialakulása.¹⁰ Ennek képviselői nem kizárólag főurak, hanem más származású egyének is, akik főúri, főpapi környezetben élve az ő ízlésüket vették át, s műveikkel ugyanazokat a célokat szolgálják. Így a főnemes Liszti László, gróf Balassa Bálint, Eszterházy Pál, majd később Koháry István mellett, ide tartozik a gazdag nemes Beniczky Péter, az esztergomi érsek udvari kapitánya, akinek verseit éppen az esztergomi nagyprépost adta ki (Nagyszombat 1664). De ide kell sorolnunk Gyöngyösi Istvánt is, aki élete nagy részét főurak, mindenekelőtt Wesselényi Ferenc és Szécsi Mária szolgálatában töltötte, műveit főurak számára írta, nekik ajánlotta, s Eszterházy Pál és Koháry István pártfogását is élvezte. Valamennyien katolikusok (Gyöngyösi is azzá lett), verseik jelentékeny része vallásos jellegű, az ellenreformáció szellemében fogant. Tendenciáját, stílusát tekintve a főúri költészet szorosán összetartozik a katolikus egyházi irodalommal, a jezsuiták irodalmi tevékenységével, ezekkel egy irányzatot alkot. E katolikus (jezsuita) — főúri irodalomban kell látnunk a magyar barokk XVII. századi főirányát.

Az említett költő-csoport részletes bemutatása és értékelése már nem tartozhat a barokk irodalom kialakulását vizsgáló tanulmány kereteibe. Mindössze arra az általános megjegyzésre kell szorítkoznunk, hogy nem valami egészen új, merőben külső hatások által inspirált költészetről van szó, hanem a Balassi korától kezdve virágzó főúri költészet barokk stílusban való folytatásáról. Magának Balassi Bálintnak a hagyománya is továbbél különösen Lisztinél, Beniczkynél és Balassánál, mind versformája, mind számos tartalmi egyezés révén. De a hagyományos magyar kultúra öröksége Eszterházy Pál barokk műveltségéből sem hiányzik, miként azt az általa virgínán előadott zenedarabok jegyzéke mutatja: ebben a reneszánsz-kor magyar dallamai, köztük Balassi énekei, szép számmal szerepelnek. Gyöngyösi verseinek, s műfajának a hazai hagyománnyal való szoros kapcsolatát, abból való autochton fejlődését pedig a kutatás már régen tisztázta. A hagyományhoz való szoros kapcsolódást, a

¹⁰ A főúri költészet barokk jellegéről lásd ANGYAL ENDRE módszertanilag erősen vitatható tanulmányát: *Magyar barokk költők*. EPHK 1938, 320—52.

barokknak a reneszánsz humanista irodalomból való szerves fejlődését egyébként a katolikus egyházi irodalom első barokk művelőinek, akár Pázmánynak, akár Nyéki Vörös Mátyásnak a munkássága is tanúsította. A korábbi külföldi példák ösztönzése, mely főként a jezsuiták nemzetközi társasága révén érvényesült, természetesen elengedhetetlen volt a reneszánszból barokkba való átmenethez. Ez a ösztönzés azonban nem volt sem több, sem kevesebb, mint amelyet a fejlettebb országok irodalma egy-egy új stílusirány kialakulásakor gyakorolni szokott. A külföldi barokk irodalom hatása csak olyan mértékben érvényesült, amennyiben megfelelt a hazai igényeknek, elsősorban a barokk osztálybázisát alkotó arisztokrácia szükségleteinek. Végleg el kell tehát vetni azokat a nézeteket, melyek szerint a barokk irodalom Magyarországon valamiféle idegen import, kozmopolita irány, vagy a Habsburg-expanzió függvénye. Az a körülmény, hogy később — a XVIII. században — ilyen jelenségek is erős hangsúlyt kapnak, nem változtat azon, hogy indulásakor, és szinte végig az egész XVII. században, a hazai társadalmi fejlődés következménye volt.

A magyar barokk XVII. századi katolikus-arisztokrata főirányának értékelésében tehát nem abból kell kiindulnunk, hogy idegen, vagy magyar érdekeket szolgált-e, hogy a hagyományba illeszkedik-e, vagy pedig szakít azzal, hanem abból, hogy a rendi hatalmat restauráló, s rendi politikát folytató nagybirtokos-főúri osztály hordozott-e haladó tendenciákat, hogy a Pázmány és Eszterházy által kijelölt úton lehetett-e pozitív irányban is előrehaladni. Egyértelműen ítélni ebben a kérdésben lehetetlen. A kor kétségtelenül haladó tendenciájának ugyanis a Bocskay (főúri hívei nélkül), majd Bethlen által képviselt függetlenségi politikát kell tekintenünk, mely szélesebb társadalmi bázisra támaszkodott és az abszolutizmus irányába fejlődött. Ennek a politikának a sikere, vagyis a Habsburgoktól való elszakadás és az ország egyesítése egy központosított magyar fejedelemség keretében, a XVII. század első felében nem volt azonban biztosítható. A történeti körülmények, például a török kérdés, valamint a királyi Magyarország nagybirtokos főúrainak osztályérdekei az ilyen kísérleteket — melyek, mint Bethlen példája mutatja, szilárdan csak Erdély erejére támaszkodhattak — meghiúsították. A magyar arisztokrácia még elég erős volt ahhoz, hogy saját politikáját vagy a Habsburgok vagy a Habsburg-ellenes erők segítségével, akár a Bécs, akár az Erdély felől kiinduló abszolutisztikus törekvésekkel szemben megvalósítsa. Az Illésházy és Thurzó által megalapozott, majd Pázmány és különösen Eszterházy által továbbfejlesztett rendi politika tehát történelmi realitásokon nyugodott és néhány évtizedre valamiféle egyensúly helyzet kialakulására vezetett. Ez a kompromisszumon alapuló egyensúly mind a függetlenségről, mind pedig a haladóbb abszolutisztikus fejlődésről való lemondást jelentette, átmenetileg mégis sok előnnyel bírt. A Habsburg-hatalom, a rendek és az erdélyi fejedelem hatalmi egyensúlya idején az ország termelői jelentékenyen fejlődhettek: a királyi Magyarországon csak a nagybirtokon, — a mezővárosok elsorvasztásával; a keleti országrészekben és Erdélyben azonban a nemesi birtokon, a városokban, és a mezővárosokban is. A fejlődés iránya — függetlenül attól, hogy melyik osztály (főurak, középnemesség, városi polgárság és mezővárosi parasztpolgárok) látta a hasznát — mindenütt az árutermelés fokozása felé haladt és egy későbbi kapitalisztikus fejlődés alapjainak lerakásához vezethetett volna. Átmenetileg, — a XVII. század első felében — a főurak rendi politikája tehát, ha nem is minősíthető haladónak, reakciónak sem: történelmi szükségszerűség volt, valahogy az 1867-es kiegyezéshez hasonlóan. Pozitívumaihoz tartozott még, hogy nem adta fel a török kiűzésének programját, ez mind Pázmány, mind Eszterházy legfőbb célkitűzései közé tartozott, s ez is egyik fontos tényezője volt a Habsburgok iránti lojalitásuknak.

A főurak akkor kerültek válaszut elé, amikor a század első felére jellemző szerencsés egyensúly-helyzet meg bomlott.¹¹ Erre a negyvenes-ötvenes években került sor, éppen azok-

¹¹ A bécsi kormány és a magyar főurak ellentéteit a XVII. század derekán részletesen ismertettem könyvemben: Zrínyi Miklós. Bp. 1954.

ban az évtizedekben, amelyekben a barokk valósággal is osztályműveltségüké vált. A harmincéves háború során anyagilag kimerült, majd annak befejezése után a nyugat-európai politikában visszaszorult Habsburg-hatalom egyre tervszerűbben kezdett törekedni a magyarországi áruterelés hasznának megkaparintására, s ezzel együtt a hatalmi túlsúly megszerzésére. Különböző ürügyekkel német katonaságot hozott az országba, kísérletet tett az 50-es évek elején a nádori szék betöltésének elodázására, az 1655. évi országgyűlésen pedig a szabad királyválasztás jogáról való lemondás kérésének elodázására, pedig ez utóbbit tartotta Eszterházy a „magyar szabadság” legfőbb biztosítékának. Ugyanakkor ezernyi tanújelet adta annak, hogy a török kérdésben alapvetően különbözik az álláspontja a magyar rendekétől: míg ezek azt remélték, hogy a nagy európai háború befejeztével az uralkodó, a birodalmi erőforrásokra támaszkodva, sietni fog a törököt kiűzni és a magyar királyság egységét helyreállítani, addig Bécs a törökkel való béke minden áron való fenntartására törekedett, s óvakodott az ország egységének helyreállítását olyan időben elősegíteni, amikor a magyar rendek ereje még töretlen. Mindezek a jelenségek a király és a főurak közötti viszony megromlására vezettek, úgy-hogy a vezető magyar politikusok részéről egyre több ellenzéki megnyilatkozásnak, sőt 1650 körül már határozott ellenzéki szervezkedésnek lehetünk tanúi. Ez a folyamat már Eszterházy utolsó éveiben elkezdődött; később pedig Pálffy Pált, Nádasdy Ferencet, Batthyány Ádámot, majd a vasvári béke után már Wesselényi Ferenc nádort és Bécs eladdig legfőbb magyar hívét Lippay érseket is az elégedetlenek között találjuk. A 60-as években már összekövessé fejlődő rendi ellenzék vezéreivé éppen azok lettek, akik az ellenreformáció és a barokk műveltség legfőbb arisztokrata terjesztői, támogatói voltak a század derekán. Az ellenreformáció és a barokk kezdetben egyáltalán nem láncolta a magyar arisztokráciát a Habsburgokhoz: mindkettő elsősorban a magyar uralkodóosztály érdekében állt, s összeférhetett ezzel az uralkodóval szembeni frondírozó magatartás is. Még a magyar jezsuitákat sem tekinthetjük ebben a szakaszban valamilyen Habsburg-ügynökségnek: a jezsuiták válogatás nélkül készek voltak kiszolgálni minden olyan hatalmat, amely a katolikus vallás terjedésén, erősítésén munkálkodott, s éppen ezért a katolikussá lett főúri osztály politikáját — amíg az sikerrel kecsegtetett — híven támogatták, s bizonyára lelkes hívei lettek volna egy az ellenreformáció ügyét szíven viselő, a Habsburgokkal szemben álló magyar katolikus fejedelmek is.

A királyi és rendi hatalom viszályában hamarosan az előbbi lett a győztes: a magyar Fronde 1670-ben csúfosan megbukott. A főúri összeesküvés kártyavár-szerű összeomlásának közismert okai közül kettőt tartok a legfontosabbnak: a rendi hatalom minden látszerősége ellenére is alapvetően gyenge a központosítást fokozó, korszerű eszközökkel és módszerekkel kormányzó királyi hatalommal szemben. Átmeneti sikert csak akkor érhetett el, amikor vagy a tömegek fegyveres ereje kaparta ki számára a gesztenyét, mint Bocskay idejében, vagy pedig amikor egy másik fejedelem fegyveres ereje is ott állt a háttérben, mint Bethlen és I. Rákóczi György korában. Nádasdy és társai/azonban egyik lehetőséggel sem élhettek. De talán ennél is fontosabb az a másik körülmény, hogy a főúri osztály nem egységesen lépett fel, megosztott a lojalitás és az ellenállás között, s maguk az ellenállók is mindvégig tartózkodtak a határozott és esetleg eredménnyel kecsegtető merész tettektől. Az arisztokrácia számára ugyanis két lehetőség nyílt: vagy beleegyeznek rendi hatalmának korlátozásába, s további gazdasági fejlődését az uralkodó kegyeitől engedi függővé tenni, vagy pedig megkísérlí a királlyal szemben továbbra is biztosítani „magyar szabadság”-nak nevezett előjogait, kockáztatva ezzel fejét és jószágait. A főurak többsége Eszterházy Pállal az élén, a behódolásnak kockázattól mentes útját választotta, s ezzel továbbra is megőrizte egyre dicsételembé váló vezetőszeropét a magyar társadalomban, távol tartva magát a további függetlenségi küzdelmektől, Thököly és Rákóczi kuruc szabadságharcaitól. Illésháznak a nagybirtokos osztályérdeké által követelt opportunizmusa logikusan vezetett az Eszterházy Pálok, Pálffy Jánosok labanc politikájához.

A magyar barokk katolikus-főúri iránya e történeti fejlődésnek megfelelően válik a század végefelé a Habsburgoknak elkötelezett, s a nemzeti törekvéseknek hátat fordító irányzattá. Eszterházy Pál még magyar verseket írt, s Balassi katonaénekét játszotta virgináján-de utódai már teljesen elszakadtak a magyar hagyományoktól, a magyar kultúrától és irodalomtól. A jezsuiták is megszűntek lelkes magyarok lenni, s irodalmi munkásságukban a magyar nyelvet egyre inkább a latinnal cserélték fel: a nagyszombati jezsuita-egyetemi nyomda termékei között az 1680-as években szinte ugrásszerűen megszokszorozódott a latin nyelvű kiadványok száma.

A magyar főurak tehát a rendi lázongás és lojalitás között vajúdvá, jezsuitáikkal együtt, eljutottak végül az ország fejlődését gúzsbakötő idegen hatalom elvtelen kiszolgálásáig, amivel a magyar barokk általuk képviselt fő fejlődési vonala is igen kétes értékűvé vált. Bár mindez csak a század végén következett be, a fejlődés útja a király és a rendek közti egyensúly megbomlásától kezdve, vagyis a század közepe óta, ebbe az irányba haladt. Ezért a főúri barokk irodalom korábbi felsorolt képviselői sem válhattak maradandó, haladó mondánivaló művészi megszólaltatóivá. Mindebből mégsem következik, hogy a Pázmány és Eszterházy elindította barokk fejlődés, bár kialakulásakor összefüggött bizonyos történelmileg szükségszerű és pozitív elemeket is tartalmazó jelenségekkel, menthetetlenül reakciós irányba haladt. A katolikus-jezsuita-főúri barokk most felvázolt vonala ugyanis a magyar barokk fejlődésének nem az egyetlen útja. Pázmány és Eszterházy politikájából, az ellenreformációval összefüggő korai magyar barokkból egy másik — pozitív — fejlődésnek a lehetőségei is adódtak. Ezt képviseli — mind politikai, mind irodalmi téren — Zrínyi Miklós, a magyar barokk legnagyobb alakja.

5.

Zrínyi¹² pályája ugyanabból a körből indult el, mint barokk főúr-kortársaié. Ő is frissen katolizált arisztokrata-család gyermeke, akinek nevelése felett maga a király és Pázmány Péter őrkdött, s akinek tanulmányait Sennyei István veszprémi püspök és királyi kancellár irányította. Ő is megjárta a jezsuita iskolákat: tanult Grácban, Nagyszombatan és a bécsi egyetemen; majd a barokk szülőházájában, Itáliában is látogatást tett, ahol megismerhette a fénykorát élő barokk Rómát s találkozhatott magával a pápával is. Miután pedig 1637-ben csáktornyai birtokán megtelepedett, s élni kezdte a XVII. századi magyar főúr életét, bensőséges kapcsolatba került Eszterházy Miklóssal és családjával. Eszterházy Pál arról számol be naplójában, hogy Zrínyi 1640 körül gyakori vendég volt az Eszterházy-udvarban, s büszkén emlegeti, hogy kisgyermek korában Zrínyire hasonlított. Az is köztudomású, hogy a nádor lánya, Júlianna (később Nádasdy felesége) és Zrínyi között szerelem szövődött, hogy a költő első ismert verse éppen ennek emlékéét őrzi. Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy legbensőbb barátja a barokk művészetet és irodalmat támogató Batthyány Ádám volt, akkor nyilvánvaló, hogy ifjúkorában ez éppen kialakuló katolikus-főúri barokk környezet vette körül. De a barokk kultúrával való szoros kapcsolat irodalmi munkásságában is szembetűnő. Ő az első, aki a külföldi barokk világi költészet nagy alkotásait ismeri és eredményeiből tanul, így mindenekelőtt Tasso és Marino nagy műveiből. Ugyanígy hadtudományi és politikai műveinek forrásai is jórészt a barokk kor írói közül kerülnek ki, s elméleti koncepciója részben a barokk államelméletben, a tacitista állam-rezon tanításában gyökerezik.

E fontos tényekkel szemben pályájának alakulása mégis egyre jobban eltért a magyar barokk fentebb ismertetett vezető irányzatától. A jezsuitákat és iskolákat már tanuló korában sem szerette, s később is mindig szembenállt velük. Legfőbb politikai ellenfelét pedig Lippay érsekben látta, s az ellenreformáció erőszakos terjesztését élesen elítélte. Béccsel szembeni igen korai ellenérzése, melynek már az 1645—46-ban írt *Szigeti veszedelem*-ben is han-

¹² Zrínyire vonatkozóan id. könyvemre támaszkodom.

got adott, később tudatos szembenállássá, egy következetes Habsburg-ellenes koncepcióvá fejlődött. Bár az 50-es években ő lett a rendi ellenzék vezéralakja, álláspontja, politikai célkitűzése merőben eltért főúr-társaitól: nem a függetlenség feláldozásával biztosított rendi hatalom, hanem a nemzeti abszolutizmus volt az eszményképe. Ő nem a jezsuiták által propagált Regnum Marianumot akarta megteremteni, hanem Mátyás erős, központosított államát helyreállítani. Zrínyi politikájának ezekben az alapelemeiben, valamint ezekkel összefüggő machiavellista elméleti megfontolásaiban a marxista kutatás, mely ezeket az összefüggéseket részletesen feltárta, nem ok nélkül látott a Pázmány-féle barokktól eltérő jelenségeket.

Ez a más jelleg korábban arra indított, hogy tagadjam Zrínyi munkásságának barokk voltát. Ez az álláspont azonban a barokk téves meghatározásából származott, ugyanis a barokkot kizárólag mint a Habsburgokat kiszolgáló ellenreformáció, a jezsuiták és a melléjük felsorakozó erők stílusaként, vagyis egy politikai-ideológiai irányzat, egy frakció, egy „párt” ízléseként fogtam fel, nem pedig mint egy osztály, a rendi hatalmat visszaszerző feudális uralkodóosztály, s ezen belül elsősorban az arisztokrácia műveltségéeként. Ha azonban a barokk osztálybázisából indulunk ki, s az osztályt, nem pedig az osztály egy részének, vagy akár többségének valamely politikai orientációját tartjuk elsődlegesnek, akkor semmi ok sincs rá, hogy Zrínyinek a Pázmány—Eszterházy vonalától eltérő útját ne a magyar barokk egy új, másik irányzatának kezdeteként értelmezzük. Ez az álláspont azért is jogosult, mert bár az Eszterházy Pálokban és a századvegi jezsuitákban kell látnunk a század első felében kialakult katolikus-főúri barokk konzekvensebb folytatóit, Zrínyi Miklós is — más módon — Pázmány és Eszterházy politikai koncepcióját fejleszti tovább.

A családi hagyományokon, valamint történeti és saját egyéni tapasztalatán túl, Pázmány és Eszterházy elképzeléseinek is nagy része lehetett abban, hogy a legsürgősebb feladatnak a török kiűzését tekintette, csakhogy már nem a Habsburg-erőkre, hanem az ország saját erőforrásaira építve. Zrínyinek Erdéllyel való szoros együttműködésében és szövetkezésében pedig az önálló Erdély fontosságát elismerő pázmányi álláspont logikus továbbvitelét láthatjuk; az ország egyesítésének gondolatát viszont elsősorban Eszterházytól tanulhatta, csak míg ez Erdély gyengítésében, Zrínyi a fejedelemség erősítésében látta ennek az útját. Részben Eszterházy-örökségre gondolhatunk Zrínyi anarchia-ellenességében is, de míg a nagy nádor rendi alapon próbált konszolidációt és szilárd rendet teremteni, addig Zrínyi ugyanezt korszerű abszolutisztikus módon, szükség esetén a rendi szabadság sérelmével tartotta csak lehetségesnek. Végül Zrínyinek a felekezeti ellentéteket, s a vallási viszályokat elítélő oly feltűnő álláspontja is olyan gondolat, melyre szelídebb formában a történeti és politikai tapasztalatok élete végére a korábban oly türelmetlen Eszterházyt is elvezették már.

A század első felében történetileg szükségszerű, s bizonyos fokig előnyös rendi politika ellentmondásossága tehát két következetes továbbfejlesztést tett lehetővé: az Eszterházy Pálét és a Zrínyi Miklósét; Wesselényi és Nádasdy összeesküvése amolyan harmadik út, amely — mint általában, — végül a rosszabbik irányba torkollott. Míg a főúri osztály nagy többsége továbbhaladt a Habsburgokra támaszkodó, s a jezsuitákkal és ellenreformációval összekapcsolt rendi politika káros, reakciós tendenciáinak útján, végleg megrekedve a rendiség korlátai között, addig Zrínyi kizárólag annak egyes pozitív elemeit vitte tovább és a nemzeti abszolutizmus egészen új koncepciójához jutott el. Természetes ezek után, hogy az a kezdeményező bátorság, a nehézségekkel határozottan szembeszálló harcos akarat és a helyesnek tartott célok szolgálatában tanúsított makacs és rendíthetetlen következetesség, mely Pázmány és Eszterházy jellemének, de különösen az előbbiének, oly tiszteletre méltó vonása: egyedül Zrínyi egyéniségében folytatódik, méghozzá elődeiét is felülmúló mértékben, s már egyértelműen haladó törekvések érdekében. A XVII. század második felének többi vezető barokk főúri politikusból, vagy írójából teljesen hiányzik az a mindent feláldozni kész etosz, mely Zrínyi Miklós minden cselekedetét eltöltötte, s méltán vívta ki az utókor bámulatát. Kőltői munkásságára is ez a magatartás érvényes, melyet — ha nem is tartjuk

teljesen pontosnak a megfogalmazást — híven jellemeznék Tolnai Gábornak ezek sorai: „Zrínyi ama barokk írók sorába tartozik, akik reprezentatív és tendenciózus célzatúnak tartják a költészetet. Az irodalom is a politika szolgálatában áll. Életét szolgálatnak érzi, ahogy tanítói a jezsuiták, vagy Pázmány! Csakhogy nála a szolgálat bár keresztény, de a nemzet érdekében való.”¹³

Az elmondottakkal már állástfoglaltam Zrínyi eposzának barokk jellege mellett is, amiről korábban más volt a véleményem. Horváth János és Sík Sándor ugyan már régen kimutatták a *Szigeti veszedelem* számos barokk stílusvonását, Kardos Tibor pedig a Marino barokk kiseposzával való szoros rokonságát, az eposz barokk sajátosságainak lényegét azonban annak feltételezett ellenreformációs tendenciájában és a magyarság megváltásáról szóló állítólagos katolikus alapeszméjében jelölték meg.¹⁴ Kutatásaim alapján viszont e két utóbbi tételt nem láttam igazolva, s ez — a fentebb már elmondottak értelmében — megingatta szememben az eposz barokk alkotásként való meghatározásának hitelét. A barokkal összeegyeztethetetlennek tartottam továbbá a *Szigeti veszedelem* „realista” jellegét, vagyis azt, hogy a valóságot híven, a haladó erők szemszögéből tükrözi, mivel a barokkot nem egyetemes stílus kategóriának, hanem — részben Croce „cattivo gusto”-ként való értékelésének hatására is¹⁵ egy a valóságot eltorzító művészi irányzatnak tekintettem. Ha viszont a stílusban, s így a barokkban is, nem az író által szabadon választott művészi eljárását, hanem objektív adottságot látunk, melyhez a költő vagy művész igazodni kényszerült, s amely merőben ellentétes, haladó vagy reakciós mondanivaló kifejezésére egyaránt alkalmas volt, — akkor a fenti megfontolások elesnek, és sem az ellenreformációs tendencia hiánya, sem a valóság hű ábrázolása nem jelenthet akadályt az eposz barokká minősítésében. Sőt ellenkezőleg a *Szigeti veszedelem* elemzése értékes tanulságokat szolgáltathat az irodalmi barokk stílustörvényyszerűségeinek ismeretéhez.

Helmut Hatzfeld, korunk egyik legtekintélyesebb barokk kutatója az irodalmi barokk lényegét „a külső forma és a belső tartalom közti feszültség”-ben jelölte meg.¹⁶ A marxista esztétika szerint a tartalom és a forma közötti feszültségről akkor kell beszélnünk, ha az író nem találja meg mondanivalójának adekvát kifejezési formáját, ami bármely korban és bármely stílusban lehetséges. Ha arra az álláspontra helyezkednénk, hogy a barokkban ez törvényyszerű, akkor tagadnánk a művészet harmoniájának lehetőségét ennek a stílusnak a keretén belül, s vissza kellene térnünk Croce elitélő álláspontjához. Nyilvánvaló, hogy Hatzfeld nem erre gondolt: az ő meghatározása, — melyet túl általános volta miatt sem tarthatunk kielégítőnek — a tartalom és forma egyenrangúságát valló idealista esztétikai felfogás szülte. E megfogalmazásból csak a „feszültséget” fogadhatjuk el, de ezt — a *Szigeti veszedelem* mindenesetre erre int — nézetem szerint másutt kell keresni: magán a tartalom belül, ami szükségszerűen determinálja a forma sajátos feszültségét is.

Zrínyi eposza esetében, a mű barokk jellegét alapvetően meghatározó feszültség forrását a téma adottságai és a költői szándék logikailag fel nem oldható ellentétében látom. Zrínyi művével rá akarta döbbsíteni kortársait arra, hogy a török legyőzhető, és egyúttal meg akarta mutatni a török feletti győzelem feltételeit is. Erre a célra Szigetvár ostroma és eleste volt a legmegfelelelőbb, sőt az egyedül lehetséges eposzi téma, miként azt másutt részletesen bizonyítottam. A kis magyar végvár bukását azonban Zrínyinek költői célkitűzése, eszmei mondanivalója érdekében a törökön aratott világraszóló győzelemként kellett ábrázolnia. Bár az esemény ilyen értelmezése nem egyedül az ő leleménye volt, hanem már egy

¹³ I. m. 119.

¹⁴ HORVÁTH JÁNOS i. m. 79—82.; SÍK SÁNDOR: Zrínyi Miklós. Bp. é. n. 45—69.; KARDOS TIBOR: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932, 161—3, 260—9.

¹⁵ BENEDETTO CROCE: Storia dell'età barocca. Bari 1929.

¹⁶ „Qual'è dunque l'essenza del barocco letterario? E senza dubbio la tensione fra la forma esteriore ed il contenuto interiore.” H. HATZFELD: L'Italia, la Spagna e la Francia nello sviluppo del barocco letterario. La critica stilistica e il barocco letterario c. kötetben (Firenze 1957.) 218.

hosszú hagyomány eredménye is, Zrinyire mégis az a feladat várt, hogy a művészet eszközeivel elfogadtassa azt a logikailag elfogadhatatlan állítást, hogy a vereség voltaképpen győzelem. A tartalomnak ebből a mély ellentmondásából az eposz barokk stílusjegyeinek egész rendszere levezethető: az oly nagy fontosságú realisztikus elemek; a költőnek az a kitűnő eljárása, amellyel az egyes eposzi hősöket, elsősorban magát a főhőst — az olvasó intellektuális kontrollját megbénítva — fokozatosan mitikus erejűvé növeli; a mesteri kompozíciós technika, mellyel a két ellenséges tábor kezdetben reálisan bemutatott erőviszonyait lépésenként a szigetváriak javára megváltozóan ábrázolja; a földi és túlvilági eseménysor hézagmentes egybeötvtözése; és így tovább. A *Szigeti veszedelem* azért válhatott páratlan értékű műalkotássá, mert a barokk stíluselemek révén a haladó mondanivalót hordozó tartalom sajátosságainak legmegfelelőbb, azzal teljesen harmonizáló forma alakult ki. Az elmondottak azt is bizonyítják, hogy az irreális témaválasztás, a valóság bizonyos külső tényeinek figyelmen kívül hagyása, a józan ésszel ellentétes dolgok elfogadtatása nemcsak a jezsuita demagógiának, a tömegek félrevezetésének lehet az eszköze, hanem a valóság mélyebb összefüggései, egy messzemenően haladó tendencia, egy a felszíni tények ellenére is érvényesülő igazság kifejezésének is.

Zrinyinek a főúri politikától, a pázmányi koncepciótól, a jezsuitáktól, s mindezzel együtt a magyar barokknak a XVII. század közepére kialakult formájától való eltávolodása nem tekinthető kizárólag egyéni törekvésnek. A 40-es években Zrínyi a főúri tábor és irodalom kereteit még belülről feszegeti, ezért költői műveit még a barokk főúri költészet részének kell tekintenünk, később azonban — eleinte ösztönösen, majd egyre tudatosabban — egy másik osztály, a nemesség felé kezd orientálódni.

A nemességről, a XVII. század elejének viszonyait tárgyalva, korábban azt kellett hangsúlyoznom, hogy szerepe a főurakénak alárendelt, hogy nem jelent önálló politikai erőt. Ez a helyzet a század közepére, éppen a több évtizedes egyensúlyállapot és gazdasági konjunktúra jóvoltából gyökeresen megváltozott. Különösen az északkeleti vármegyékben, de másutt is, kialakult a középnemességnek, egy a familiáritás kötelékeiből kiszakadt tehető rétege, mely egyszerre határozott politikai öntudattal, az országos politika fontos tényezőjeként jelent meg a közéleti porondján. E réteg szereplésének különös súlyt adott többségében protestáns volta, mert így a katolikus arisztokráciával szemben ő rá hárt a protestáns vallás védelmére. Míg a század első évtizedeiben katolikus és protestáns rendek két főúri frakciót jelentettek, addig az 50-es évektől kezdve az uralkodóosztály két legfontosabb rétegének ellentéte húzódik meg e kifejezések mögött. Ez a nemesi párt, mely a még katonailag erős Erdély támogatására is számított, korán felismerte Zrínyiben a neki legmegfelelőbb vezért. Igaz, hogy ez a protestáns nemesi réteg szintén rendi politikát folytatott, s elvben éppúgy távol állt a rendi szabadságot korlátozó abszolutisztikus törekvésektől, mint a főnemesség, mégis a nemzeti abszolutizmus tervét élesítő Zrínyi számára az egyedül lehetséges szövetséges. Az oligarchák ellen fellépő, a hatalmat központosító, de ugyanakkor a nemességnek kedvező Mátyás király a nemesi szabadságot féltő XVII. századi protestáns nemességnek is éppoly eszményképe volt, mint Zrinyinek. Érthető ezért, hogy már az 50-es évek elejétől kezdve megindul Zrínyi és a nemesség törekvéseinek összeolvadási folyamata. Politikai együttműködésük másutt részletesen feltárt tényeiből elég most csupán annyit említeni, hogy Zrínyi legbizalmasabb munkatársa, a nagy politikai tájékozottsággal és rutinnal rendelkező Vitnyédy István éppen ennek a rétegnek volt egyik befolyásos tagja és hogy a nemesség első nyílt politikai manifesztumát, a *Siralmas panasz* című röpiratot hosszú ideig Zrínyi munkájának gondolták.

Zrinyinek a katolikus-arisztokrata iránytól a protestáns-nemesihez való áthajlását a halála utáni jelenségek még nyilvánvalóbbá teszik. Míg ugyanis írói munkásságának, s politikai eszméinek továbbélésére a főúri körökben kevés nyomot találunk, addig a nemesség között több évtizeden át elevenen élt a Zrínyi-hagyomány. A Wesselényi-összeesküvés bukása után, Zrínyi Miklós is annyira kompromittálódott a lojalis katolikus arisztokrácia szemében, hogy az az Eszterházy Pál, aki korábban eszményképét látta benne, s költői próbálkozásai-

ban is őt igyekezett követni, mikor az udvar ajánlatára megvette Nádasdy főúr-portrékból álló konfiskált képgalériáját, tüntetőleg visszautasította közülük Wesselényi, Zrínyi Péter és Frangepán képei mellett a Zrínyi Miklósét is.¹⁷ A protestáns nemesség legkiválóbbjai viszont akik az 1570-es években a jobbágyokat is fegyverbe szólítva megindították a kuruc szabadságharcok sorát, Zrínyiiben a Bécs elleni lázadás jelképét látták. Bónis Ferenc, Szepessy Pál és a nemesi kuruc mozgalom más kiemelkedő vezetői Zrínyi műveinek szorgalmas olvasói voltak; Tolnai Mihály, a kurucok egyik vezető prédikátora *Szent had* (Kolozsvár 1676) című könyvében tartalmilag és formailag egyaránt Zrínyi *Áfium*-ának hatása alatt fogalmazza meg a kuruc harcosokhoz intézett lelkes adhortatioját, s folytathatnánk még hosszan a hasonló adatok sorát.¹⁸

Zrínyi példájától és eszméitől ösztönözve, de saját belső fejlődésének eredményeként is, a század második felében e protestáns nemesi réteg kialakította a magyar barokk irodalom második jelentős irányzatát. Miként a barokk főnemesi költészet, a Balassi-hagyomány barokk módon való továbbfejlesztése volt, ugyanígy a nemesség is korábbi irodalmi örökségét vitte tovább barokk stílusban. Volt ugyanis ennek a rétegnek saját költői hagyománya, melynek gyökerei a század elejére, Rimay Jánoshoz nyúltak vissza. A régebbi irodalomtörténetírás Rimayt, szerencsétlenül, besorozta a „főrangú lírikusok” csoportjába, pedig az ő költői pályája a főúri lírától való fokozatos elszakadás és egy önálló nemesi költészet irányában fejlődött. Mint Balassi familiárisa és költő-tanítvány, az ő modorában kezdett el verselni, később is évtizedeken át volt különböző főúri családok, az Ecsedi Báthoryak, Illésházyak, Thurzók familiárisa, s a főúri stoikus irodalmi irány képviselője — mégis már a Bocskay-szabadságharc előtti években megütött egyes verseiben olyan hangot is, mely a későreneszánsz főúri költészetből teljesen hiányzott. Az a keserű dac, mely például az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű verse szuggesztív képein és darabos-érdes stílusán át kifejeződik, csak a század második felének nemesi költőinél jelenik meg majd újra. Hasonlóképpen élete utolsó évtizedének stoikus verseivel is elvált Rimay útja a főnemesi irodalomtól: ekkorra ugyanis az arisztokrácia már többségében az ellenreformációhoz csatlakozott, s a stoikus eszmék inkább már csak nemesi körökben éltek tovább. Rimay ebben az időben, az 1620-as években, már a megyei nemes önálló életét élte, s körülötte protestáns nemesi olvasóközönség, sőt kis írógárda is alakult. Ezek a Rimayt követő nemesi költők tovább folytatták az ő stoikus-maniérista irányát, de azt egyre jobban ellaposítva és provinciális moralizálásba süppedve. Jellegzetes képviselője ennek a típusnak Madách Gáspár, Rimay rokona s emlékének, kéziratának gondozója a 30-as években, majd a közelebről nem ismert Kőrösi Radó István a 40-es években. Kőrösi Radó teljesen Rimay modorát és tematikáját követi, egyik verse (*Arany lánc*) például Rimay virtusokról szóló kései költeményének az utánezata. Humanista műveltségét fitogtató, gyöngye színvonalú stoikus-vallásos énekeinek kis gyűjteményét kiadásra szánta, s 1649-ben Klobusiczky Andrásnak és Szemere Pálnak ajánlotta.¹⁹ Mindkettő nevezetes személye: a század derekán szervezkedő nemesi ellenzék vezető alakjai; Klobusiczky egyenesen a legfőbb közvetítő Zrínyi és II. Rákóczi György között, s nem lehetetlen, hogy ő a *Siralmas panasz* szerzője. Ezek a személyi kapcsolatok is igazolják a Rimaytól a későbbi nemesi ellenzékhez vezető folytonosság meglétét, de beszédesen tanúskodnak erről a század második felében fellendülő nemesi költészet alkotásaiban gyakran feltűnő Rimay-reminiscenciák is.

A már barokk stílusban kibontakozó új nemesi líra első termékei Zrínyi hadi tetteihez, majd tragikus halálához kapcsolódnak és eleinte a törökkel és némettel egyszerre szembezálló Zrínyi-koncepciót hirdetik, de később, az események sodrában, a kizárólagos Habsburg-ellenes kuruc mondanivaló lesz legfőbb jellemzőjük. E nagyjértékű költészet Zrínyihez és Rimay

¹⁷ GARAS i. m. 88.

¹⁸ Kiadta INCZE GÁBOR, Bp. 1937.

¹⁹ A kéziratban maradt gyűjteményt kiadta DÉZSI LAJOS, EM 1914, 21—41.

hoz kapcsolódó kettős indítást jól jelképezi az egyik nemesi költő, Barakonyi Ferenc, aki az *Adriai tengernek Syrenája* birtokában volt példányába két verset másolt bele: Rimay már említett lázadó hangú hazafias énekét és a „Római bölcseknek régi fejedelme” kezdetű nemesi barokkos Zrinyi-síratót.

A XVII. századi magyar barokknak ezt a második irányát az irodalomtörténetírás joggal kuruc nemesi költészetként tartotta eddig nyilván.²⁰ Kiemelkedő költő-egyéniiséget egyet sem ismerünk ez irány képviselői közül, de maradandó értékű nagy verset annál többet. Soknak a szerzője is ismeretlen, de az ismert szerzők, mint pl. az 1671-ben kivégzett Bónis Ferenc alkotásaiból is mindössze egy-kettőt ismerünk. A filológiai kutatás, a források feltárása terén itt még igen sok a tennivaló: ezért is, de tanulmányom korlátozott célkitűzése miatt is, ennél a költői iránynál is csak néhány általános jelenség megállapítására szorítkozhatom.

Egy viharos kornak szorosan az aktualitáshoz tapadó költészetéről van szó, amely szinte szeizmográfyszerű érzékenységgel követi a politikai események, a Habsburg-ellenes mozgalom, majd kuruc szabadságharc változásait. Ezért erősen publicisztikai jellegű, egyik legfőbb műfaja éppen a verses politikai pamflet, mely megtörtént tanácskozások, vagy más események megörökítésére és a kuruc nemesi mozgalom szemszögéből való értékelésére szolgál. Ez a propagandisztikus célzat, az egyéni sors helyett a közös ügynek, a haza sorsának az előtérbe helyezése szinte valamennyi költői alkotást jellemzi, még a látszólag legszemélyesebb jellegűeket is. Bónis Ferenc például, kivégzése előtt írt megrázó búcsúénekében sem önmagát síratja elsősorban, hanem népére gondol és azt szólítja meg komor sorokkal:

Feketített gyásszal béborult magyar nép!
Ha elnézem: benned nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy, mint senyvedendő kép.

Az ehhez hasonló nagyerejű intonációk gyakran hatalmas barokk allegoriává szélesednek, mint például a *Magyarország utolsó romlásához közelgető állapotját kesergő ének* első két szakaszában, ahol a „tűz, víz között megütközött kis Magyarország” a ledúlt fához hasonló, melynek „Leszegik, tördelik szállásadó gallyait, Elhányják, nem szánják tűzre vetni ágait, Vagdalgják, s azt mondják: Nem kár vágni, felbárdolni minden tagjait.” Nemcsak a mondani-való, de a költői magatartás szempontjából is értékesebb, nemesebb költészet ez, mint a főúri irányé. Formai csizoltság és könnyed verselési készség tekintetében a jórészt névtelen költők nem kelhetnek versenyre Liszti, Beniczky, vagy Gyöngyösi rutinjával, de nehezkesebb soraik, súlyos léptű hasonlataik mögött sokkal több az új formákat, új képeket, új terminológiát teremtő költői erő, mint az Eszterházy Pálok, vagy Koháry Istvánok sápadt költeményeiben. Nemcsak a politikus, de a költő Zrinyinek is ők a követői; egyik nevezetes alkotásukban, a *Thököly haditanácsá*-ban vissza is térnek a *Szigeti veszedelem* fenyegetően dübörgő sorai.

Miként a barokk irodalom arisztokrata ága a katolicizmussal, úgy nőtt össze a nemesi a protestanizmussal. A nemesi barokk költészet szerves egységet alkot a protestánsüldözés ellen tiltakozó versekkel, az elfogott, börtönbe, gályára hurcolt prédikátorok jeremiádjával. Ugyanaz a hazafias pátosz, s ugyanaz a stílus jellemző e prédikátorversekre, mint a nemesek által írottakra, hiszen szorosan egy tábort alkottak, ugyanazokat a célokat követték. Az arisztokraták számára írt katolikus imakönyvek ellenében sorba készültek a protestáns hitet erősítő imakönyvecskék is, de a körülményeknek megfelelő harcias szellemben, egy szorongatott, élet-halál harcot vívó mozgalom erősítése érdekében. S miként a főurak párt-

²⁰ A kuruc nemesi költészet eddig legteljesebb gyűjteményét és legátfogóbb ismeretét lásd ESZE-KISS-KLANICZAY: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. (Magyar Klaszszikusok) Bp. 1953. (ESZE TAMÁS bevezetésével.)

fogásával működő jezsuiták a század második felében növekvő hévvel írták egyre durvább vitairataikat, ugyanígy a nemesi ellenzék rokonszenvétől övezve készítették Matkó István, Czeglédi István protestáns prédikátorok és mások — ellenfeleikkel barokk gorombaságban versenyző kelve — hitvitázó könyveiket.

Talán vitathatónak tűnik, hogy az ellenreformációs mozgalomból kibontakozó, s azután is a katolicizmussal szorosan összefonódott barokk irodalom részeként egyszerre egy öntudatos protestáns irányzatról esik szó. Protestáns barokk létezését ugyanis sokan tagadták és tagadják, abból kiindulva, hogy a protestantizmus lényege ellenkezik a barokkal. Ez igaz, csak hogy a reformáció polgári—racionális szelleme a legtöbb helyen rég a múlté már, s az egyes protestáns egyházak általában a feudális társadalmi és államrendhez simultak Magyarországon is, feudális jellegű lett mind a luteránus, mind a kálvinista egyház. A század derekán megjelent ugyan a kálvinizmus eredeti polgári tendenciáinak érvényre jutásáért harcoló puritanizmus, s nagy sikereket is ért el, — de ez a polgári mozgalom, melyet nincs szándékomban barokknak nevezni, nem terjedt ki a magyar protestanizmus egészére, hanem csak a református városi és mezővárosi körökben tudott meggyökeresedni. A nemesség s a prédikátorok hozzájuk simuló, velük egy táborot alkotó része viszont a rendi-feudális szemlélet képviselője, amelynél a protestantizmus a nemesi ellenállás ideológiai védőbástyájává vált. A protestáns vallás nem állt annak útjában, hogy e tábor műveltsége, éppen nemesi-rendi alapján fogva, barokk jellegűvé váljék, mert a barokk — mint már előbb is hangsúlyoztam — nem a katolicizmus, hanem a feudális rendek tartozéka, s csak azért kapcsolódott oly szorosan a katolikus egyházhoz, mert ez tudta a legkövetkezetesebben támogatni és erősíteni a reneszánsz utáni feudális utóvirágzást. Ha azonban a történeti körülmények adott esetben a protestáns egyházak valamelyikét tették a feudális-rendi érdekek képviselőivé — mint ahogy ez például a francia hugenották esetében is történt — akkor protestáns barokk irányzatok is létrejöhetnek.

A Habsburg beolvasztási törekvések és az aulikus arisztokrácia elleni küzdelem haladó jellege nem feledtetheti a protestáns kuruc nemesség súlyos rendi korlátait. Zrínyi koncepciója a nemesek kezén legyszerűsödött, elszegényedett; Mátyás számukra nem az erős, központosított királyság, hanem csak a nemesi szabadság zászlaja, miként azt az 1697-ben írt *Cantio de portione* egyik strófája oly egyértelműen kifejezi:

Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És az szép nemesség lőn keserves rabság.

Az „uraság”-ot, a „szép nemesi szabadság”-ot féltő-síró, s érte harcoló nemesség harci készsége nem is tartott túl sokáig. Rákóczi Ferenc zászlaja mellé felsorakozott ugyan a nemesi osztály nagy többsége, de mivel a szabadságharcban csak rendi érdekeinek biztosítását kereste, nem tartott ki szilárdan Rákóczihoz, Zrínyi koncepciója egyetlen igazi örökösének és továbbfejlesztőjének táborában. A történelem némileg megismételte önmagát: Bocskay szabadságharca során a hajduk a főnemességet, Rákóczi háborújában a felkelt jobbágyok a nemességet mentette ki Bécs szorongatásából s akkor a főurak, most a nemesek használták fel a nép küzdelmét a Habsburg-uralommal való kompromisszum érdekében. A szatmári béke biztosította a nemesek számára a rendi jogokat, helyreállt a rendek és a Habsburg-uralkodó szövetsége, — de 1608-cal szöges ellentétben most már a Habsburgok hatalmi túlsúlyával. Ezzel a magyar barokk irodalom második főirányzata is nyomába lépett az elsőnek, versenyző kelt vele a lojalitásban, feladta Mátyás országát a Regnum Marianum kedvéért. A kuruc nemesi költői irány itt-ott még tovább lappangott, s létre tudta még hozni a magyar barokk líra olyan remekét, mint a Rákóczi-nóta, de a nemesek többsége már csak Nyéki Vöröst, Beniczkyt, Gyöngyösit olvasta udvarházában.

A magyarok barokk osztálybázisát ezek után teljes határozottsággal a feudális-rendi uralkodó osztály egészében határozhatjuk meg. Kezdetben a barokk csak az arisztokrácia életszemléletét, ízlését fejezte ki, egy-két évtizeddel később azonban társadalmi alapja a nemességre is kiszélesedett. Ezek az eredmények teljes összhangban vannak a barokk társadalmi alapjára vonatkozó újabb külföldi kutatásokkal: a szovjet Lazarev és Iljin, valamint Golenyiscsev-Kutuzov, úgyszintén a francia Tapié és Francastel egyaránt a XVI. század második felétől kezdve átmenetileg újra megerősödő feudális nemességben látják a barokk műveltség hordozóját²¹. Ennek az újraerősödésnek a formája országonként más és más — Magyarországon az 1608-ban kezdődő rendi restaurációval függött szoroson össze — a lényege azonban mindenütt azonos: egy már korszerűtlen gazdasági-társadalmi formáció szükségesszerű, de már-anakronisztikus, erőszakolt továbbélése. Ezt a bonyolult kettősséget, vagy kétértelműséget tükrözi a kor feudális ideológiaija és barokk művészete: ebben keresendők a barokkban feszülő kiegyensúlyozhatatlan ellentmondások gyökerei. Nagy akarat-erővel, értelmetlen akadályokat legyőzve kell a barokk művészetnek újra meg újra igazolnia egy már a reneszánszban kikacagott rendszer létjogosultságát: innen erednek a nagy belső erőfeszítések és a lényeg bajait elfedő külsőségek egyaránt.

6.

A magyar barokk irodalom kialakulási folyamatának vázlatos rajza után hátra van még, hogy válaszolni próbáljunk néhány önként adódó további kérdésre, illetve, hogy levonjunk néhány következtetést a magyar barokk egész fejlődésére és értékelésére vonatkozóan.

Mindenekelőtt joggal felvetődik a kérdés, hogy mi a viszonya a barokkhoz a XVII. század antifeudális erőinek; hogy ők is a barokk stílus ígérete alá kerültek-e vagy sem. A barokk feudális jellegét hangsúlyozó V. L. Tapié helyesen állapította meg, hogy ezt a stílust a feudalizmus mindkét pólusa, tehát a nemesség és a parasztság felé egyaránt terjesztették.²² A feudális uralkodóosztály saját ízlését, életszemléletét találta meg a barokkban, de ugyanakkor — elsősorban az egyház közvetítésével — mindent megtett, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye ennek számos elemét, hiszen a barokk kultúra a tömegek figyelmét a túlvilág, a végső dolgok felé irányítva igen alkalmas volt a társadalmi rend megváltoztathatatlanságának, az urak, a hatalom iránti engedelmességnek, alázatnak a propagálására. A barokk műveltség, főként annak primitívebb vallási jelenségei, ezért a magyar nép széles rétegeiben is elterjedt, bár ez a folyamat lassú volt, s csak a XVIII. században vált általánossá. A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenfelé emelt Mária- emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásban való belenyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében.

Bonyolultabb és szövevényesebb probléma a polgárság és a barokk viszonya. A polgárságtól, mint a feudalizmust felváltó új társadalmi forma leendő uralkodóosztályától elvben idegen a barokk műveltség, a gyakorlatban azonban egy kor uralkodó stílusa rányomja bélyegét azokra az osztályokra is, melyek eredetileg távol álltak tőle. Miként a reneszánsz is behatolhatott a feudális osztály körébe, ugyanígy a polgárság sem maradhatott elzárva a barokk hatásoktól, — különösen, ha egy fejlődésében megrekedt, a feudális rendi, céhszerű keretekbe visszahuzódó polgárságról van szó, mint Magyarországon. Itt a XVI. század erőteljes városi és mezővárosi mozgalmi után a XVII. században részben, majd a XVIII. század-

²¹ LAZAREV és ILJIN barokk-cikkét lásd a Nagy Szovjet Enciklopédiában; GOLENYISCSEV-KUTUZOV felszólalását lásd: Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZr. Nyelv. és irod. oszt. XVII. (1958) 192—4. (Ism. ANGYAL ENDRE: A szláv barokk kutatásának újabb eredményei. Világirodalmi Figyelő, 1959, 82—3.); V. L. TAPIÉ és P. FRANCASTEL tanulmányai a „Rétorica e barocco” c. kötetben. Róma 1955. — A XVIII. századot illetően SZEKFI GYULA is a rendi nemességben látta a barokk alapját: Magyar történet. 6. kiad. IV, 373.

²² TAPIÉ i. m. 228—9.

ban már teljesen visszavedett a polgárság a feudális, céhes életformába. Ez a jelenség a szepességi, sárosi valamint az erdélyi német városokban, továbbá az egyházi és világi feudalizmus olyan központjaiban mint Pozsony, Nagyszombat, Győr, úgyszintén az erdélyi unitárius polgárságnál korán jelentkezett. Ezekben a polgári körökben a barokk kultúra viszonylag hamar otthonra talált és a XVII. század közepétől kezdve megjelennek már a barokk oltárok, szószékek a felvidéki és erdélyi német luteránus templomokban, az unitáriusok között pedig már a század első felében feltűnnek a barokk irodalmiság jelei. A „négy végső dolog” témakörbe tartozó olyan művek, mint Fiátfalvi György igen korai *Pokolbéli látomás*-a (1626) és a névtelen *Comico tragoedia* (1644); továbbá Szentmártoni Bodó és Kolosi Török didaktikus énekei, majd a század végén a hallatlanul termékeny, opera-librettót is író Felvinczi György munkái egy barokkos unitárius polgári irányt képviselnek. Bár az unitárius írók körében a reneszánsz hosszú továbbélését is megfigyelhetjük, mégis a XVII. században ők képviselik a magyar barokk irodalom polgári ágát.²³

Más a helyzet a polgárságnak azzal a részével, mely egyelőre nem akart beleilleszkedni a második jobbgyság talaján újra szilárduló rendi-feudális rendszerbe, sőt éppen a XVII. század derekán indított új mozgalmat a polgári haladás érdekében. Elsősorban az erdélyi és keletmagyarországi mezővárosokról és néhány nagyobb város (Kolozsvár, Várad) református polgárságáról van szó, melyek körében a feudális kereteket erőteljesen feszegető puritanizmus kibontakozott. A puritánus mozgalom és irodalom polgári célkitűzése és antifeudális tendenciája révén egy a barokkal, annak katolikus és protestáns irányával egyaránt, ellentétes jelenség. Ennek a szembenállásnak azonban vannak határai. A puritanizmus ugyanis nemcsak Tolnai Dali és Apáczai Csere művelődéspolitikai radikalizmusában jelentkezett, de Medgyesi *Praxis pietatis* fordításától kezdve egy újfajta kegyességben, egy megújult, bensőségesebb vallásosságban is. Ha ez a polgári vallásos kegyesség nem is azonos a barokknak inkább a külsőségekre törekvő vallásosságával, mégis párhuzamos azzal, s szerves része a reneszánsz profán, laikus világát felváltó általános vallási erjedésnek. Humanizmus és felvilágosodás között, a XVII. században a vallás átmenetileg még egyszer a legfőbb társadalmi tudatformává vált, s így a puritanizmus, ha nem is barokk irányzat, elválaszthatatlan része a barokk kornak. Nem egyedülálló jelenség ez, mutatis mutandis hasonló a reneszánsz és reformáció viszonyához. A reformáció a maga művészetellenességével, ikonoklasztáciájával, aszketikus irányjaival nem tekinthető egyértelműen a világi életöröm jogát és az ember mindenkefelettvalóságát hirdető reneszánsz részének, mégis elválaszthatatlan tőle, s nem keletkezhetett máskor, mint a reneszánsz korában, a középkori teocentrikus világnép összeomlásának idején. Ha pedig a reformáció írói igényesebb szépirodalmi formában kívánják tanítványaikat hirdetni: műveikben — mint nálunk Heltai és Bornemisza esetében — a reneszánsz stílus irodalmi jegyei jelennek meg. Az uralkodó stílusnak, mint egy adott kor gyakran egyetlen létező stílusának a követése azok számára is elkerülhetetlen, akik a stílussal összefüggő ideológiától eltérő szemléletet képviselnek. Ezért kellett például a prágai és soproni középkori zsinagógáknak is az olyannyira katolikus gótika stílusában épülniök, s ez az oka, hogy a puritánus író, ha az egyébként gyanakvással szemlélt szépirodalom útjára tér, akkor — mint Milton például — kénytelen a barokk stílus elemeivel élni. Magyarországon Miltonhoz hasonló polgári puritánus szépíró nem akadt, de a puritanizmussal oly erősen átitott Bethlen Miklós már a magyar barokk széppróza egyik kiemelkedő alakja, bethlenszentmiklósi kastélyával (1668—79) pedig az erdélyi világi barokk építészet egyik kezdeményezője; a puritán kegyességben nevelkedett, majd az ezzel rokon pietizmustól is megérintett Petrőczy Kata Szidónia és Bethlen Kata pedig jellegzetes barokk írók.

Van azonban a XVII. század magyar haladó polgári mozgalmain belül olyan ideológiai elem is, mely nem kötődik — ha ellentmondásosan is — a barokk korhoz, hanem már

²³ Lásd: VARGA IMRE: Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből (Felvinczi György). ItK 1960. 51—65.

egy új korszak előzménye: a karteziánus racionalizmus. Teljesen egyet kell értenem Bán Imrével, aki egyes nyugati kutatók ellenében Descartes racionalizmusát a barokk diametris ellentétének tekinti.²⁴ A karteziánizmus azonban a magyar polgári fejlődés gyengesége miatt nem zavarhatta meg a barokk uralmát, mert bár számos karteziánus író mutathatunk fel a XVII. századból, köztük olyan óriást is, mint Apáczai Csere János, nem szabad megfeledkeznünk Turóczy-Trostler Józsefnek arról a nagyon igaz megállapításáról, hogy a magyar karteziánusok általában csak addig képviselik következetesen nagy mesterük filozófiáját, amíg külföldön, Hollandia polgári világában élnek és latinul értekeznek, de mihielyt hazatérnek és a magyar olvasóközönség számára magyarul írják, Descartesból csak annyit tartanak meg, amennyi a hazai puritánus vallásossággal békében összefér.²⁵

A magyar polgári irodalom és a barokk viszonyának futólagos vizsgálata tehát nem gyengíti, hanem megerősíti azt a véleményünket, hogy jogosult dolog a magyar irodalom fejlődésében, nagyjából az 1640 körüli évektől kezdve, barokk korról beszélni, amelyet majd több mint egy évszázados virágzás után ideológiai téren a felvilágosodás, stílus tekintetében pedig a klasszicizmus fog felváltani. Amikor azonban a művelődés, művészet és irodalom történetében — korábbi nézeteimmel ellentétben — egy a reneszánszra következő barokk korszak létezését ismerem el, korántsem helyezkedem azoknak a régebbi és újabb külföldi és hazai kutatóknak, így például a legújabb nagy barokk szintézis szerzőjének, Karl J. Friedrichnek,²⁶ az álláspontjára, akik a barokknak nevezett kor minden szellemi jelenségét — jezsuita ellenreformációt és polgári puritanizmust, Bellarmint és Spinoza materializmusát — válogatás nélkül az univerzális barokk egyenrangú inkarnációinak tekintik, A stílusnak ilyen szélsőséges idealista, az osztály szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó szemléletével szemben az igazsághoz Lazarev és Ijin, Pierre Francastel, Arnold Hauser véleménye jár közel, mely abból indul ki, hogy a XVII. században nem beszélhetünk Európa olyan társadalmi, morális, eszmei egységéről, amely egy minden jelenségre kiterjedő szemléleti és stílusazonosságot eredményezhetett volna.²⁷ Beszélhetünk azonban a kor uralkodó társadalmi tendenciájáról, s az uralkodó társadalmi erők igényeit kielégítő uralkodó stílusáról, s ezzel együtt e stílus túlsúlyát, uralmát reprezentáló korszakról. Ebben az értelemben használhatjuk a magyar irodalom fejlődésében a barokk kor fogalmát.

A magyar irodalom barokk korszaka — fejtegetéseinkből ez szükségszerűen következik — két nagy periódusra oszlik: egy XVII. és egy XVIII. századira. (A kettő között, körülbelül 1680-tól 1710-ig, esetleg meg lehet majd különböztetni még egy átmeneti szakaszt is.) A barokk-kor két főperiódusa közül az első az értékesebb: Pázmány, Zrínyi, a kuruc nemesi költők — s másrészt a puritánok és Apáczai — a magyar irodalom egy felfelé ívelő virágzó periódusát képviselik. A humanizmus és reneszánsz kései, XVII. század-eleji szakaszára, számos tiszteletre méltó eszmei és formai vonása ellenére, bizonyos kiüresedés, tartalmi elszegényedés és művészi modorosság vált jellemzővé. A barokk ekkor mint az irodalom fejlődését a tartalom, a mondanivaló oldaláról megújító dinamikus erő tört be a fejlődésbe, s az új stílus jegyében már igen korán a magyar irodalom minden előző értékét meghaladó remekmű, a *Szigeti veszedelem* született. A reneszánsz individualizmusával szemben a barokk-kor irodalma Magyarországon a közösségi célok érdekében bontakozott ki. Akár a jezsuiták, akár Zrínyi és a kuruc nemesek, akár a nem is barokk Apáczai munkásságára egyaránt jellemző az egyén teljes alárendelése az egyházi, nemzeti, politikai, vagy társadalmi célnak, valamely kollektívum érdekeinek. A magyar barokk első szakaszában ezért a barokk heroikus, propagandisztikus oldala domborodott ki, míg a barokkra éppannyira jellemző hedonisztikus elem szerényen meghúzódott Hajnal Mátvás imakönyvében, vagy — világi

²⁴ BÁN IMRE: A velencei barokk kongresszus eredményei és tanulságai. FK 1956. 506.

²⁵ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Magyar cartesiánusok. Minerva 1933.

²⁶ K. J. FRIEDRICH: Das Zeitalter des Barock. Stuttgart 1954.

²⁷ P. FRANCASTEL i. m. 55—60.; A. HAUSER i. m. I. 463.

formában — Gyöngyösi verseiben. A magyar irodalom tehát nem igazolja azokat a nézeteket, melyek a barokkban a profán, világi elem túlsúlyát hangoztatják. Ez érvényes lehet esetleg az olasz fejlődésre, ahol a barokk hedonizmus uralkodó jellegűvé válhatott, s ahol még a barokk vallásosság mögött is burkolt vallástalanságot sejt számos kutató, de olyan országokban, ahol a reformáció már a reneszánsz korában újra előtérbe állította a vallást, mint Németországban, vagy Magyarországon, a barokk kor kultúrája elsősorban vallásos jellegű lett. A magyar irodalomban ezt még az is elősegítette, hogy a humanizmus egy stoikus szakasszal ért véget, s így a Balassi által képviselt tobzódó világiság már a barokk kezdete előtt átadta helyét egy vallásos-moralizáló-filozófáló magatartásnak. Ebből könnyen kialakulhatott egy ellenreformációs-vallásos, vagy pedig egy nemzeti-heroikus barokk irodalom, de egy szerelmi-hedonisztikus sokkal kevésbé.

A magyar barokk irodalom első, eredményekben dús, korai szakaszát nem követte további emelkedés. Az egyre anakronisztikusabb rendiségben megrekedt és a Habsburg-uralommal összeforrott XVIII. századi magyar barokk vagy az osztrák birodalmi barokk egyszerű függvényévé vált, mint az arisztokrácia és a jezsuiták kultúrája, vagy pedig provinciális szintre: az iskoladramák, a prédikációk, a kollégiumi költészet és alkalmi versfaragás színvonalára süllyedt. Még a legjelentősebb XVIII. századi magyar barokk író, Faludi Ferenc is már a felvilágosodás kapujában százéves késéssel fordítja csak magyarra Gráciánt. Az európai mértékkel mérve is jelentős magyar korabarokkot nem követte hasonló nagybarokk; a magyar irodalom és kultúra szerencsétlenségére a barokk műveltség főreprezentánsai mindvégig a jezsuiták és az Eszterházyak maradtak, — akkor is, amikor működésükben már vajmi kevés pozitív elem fedezhető fel. Joggal gondolhatta Bessenyei nemzedéke, hogy mindent előlről kell kezdenie.

Tibor Klaniczay

THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN BAROQUE LITERATURE II.

This (second) part of the author's treatise is devoted to the problem, when the baroque style, following its establishment within the Jesuitic trend of counterreformation, becomes predominant, *i. e.* when it begins in Hungarian literature. The author regards as a turning point the years around 1640, when the majority of the aristocracy, the natural depository of baroque civilization, entirely adopts the new style. This change is demonstrated, in the first place, through the life and activities of the first baroque aristocrat Miklós Eszterházy. The catholic aristocratic poetry is the main trend in the 17th century Hungarian baroque literature.

Particular attention is devoted to the greatest figure of Hungarian baroque literature Miklós Zrínyi, author of the first Hungarian epic poem *The Siege of Szigetvár*, because part of the literary scholars have denied his being a representative of the literary baroque. The point is that Zrínyi, in both his political and his literary activities, departs from, and turns against, the catholic aristocratic baroque trend backing the Habsburgs, whence his oeuvre displays markedly different features.

Miklós Zrínyi is the first figure of another trend in the Hungarian baroque, a trend of national character represented in the second half of the 17th century by the poets of the protestant nobility. This poetry constituted the second main trend in the 17th century Hungarian baroque. In the last analysis the Hungarian baroque literature became the style of the feudal ruling class, of both catholic aristocracy and protestant nobility.

Touching upon the relation of the Hungarian bourgeois literature of the 17th century to the baroque, the author states that the baroque literature of the 17th century in Hungary is a worthy period characterized by many a progressive aspect. In the 18th century, however, with the failure of national aspirations and the total surrender of the aristocracy and the nobility to the Habsburgs, baroque literature becomes provincial. The Enlightenment and Classicism at the end of the 18th century initiated an entirely different new literature.